

В.ЧАПЛЕНКО

ПИВОРІЗ

опубліковано 13.11.47. з аматорським відтиском 1-10. МММ

Pravnik:

Ekyobuskin? Tse 2.

Ashoffenburg.

1947.

В. ЧАПЛЕНКО

П И В О Р І З

ІСТОРИЧНО-ПОБУТОВА ПОВІСТЬ

*одержано 13. 11. 1947
з Амстердаму
від Гр. Якубовскою
1—10. Тільки*

L. N. JAKUBOWSKY
63 Gorey St. E.
Toronto, Ont. 1

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

Обкладинка Володимира Баляса

І.

З „Хроніки життя“ мандрованого дяка пана Теофана Козки

„...Добре мені було, як я в місті Конотопі дякував, було що з'їсти і спити, було й походити в чому. Але, як мовлять, і на меду знайдеш біду. Не довелося мені за лихими ворогами у тім добрі довго пожити, а тії вороги біди та кривди непереносні мені починили. Найбільшу заподіяв мені кривду ворог мій, тамошній сотник, нецнота, с... син Процик Скороздра. Одного разу, як я був напідпитку, він із своїми козаками усьому світові на глум вимастив мені дьогтем те тіло, що його й називати не годиться. Не зміг я таку образу йому, вражому синові, подарувати і, мало часу переговоривши, заскочив його, під чаркою ж, із чималою асистенцією свого школярства та й відреванжував добре киями. Але після цього довелося вже мені притьмом світ за очі тікати.”

Зібралася кумпанія
Невеличка, але чесна.

Нар. пісня.

Була вже пообідня година, як серед сонної від літньої спеки вулиці полкового міста забовваніла самітня постать подорожнього. Подорожній ішов з того краю вулиці, що широким, добре накоченим шляхом виходив у сонячно-прозору далечинь полів, до нерухомого млина на обрії.

Коли він підійшов ближче, його постать виросла, кинувши тінь на сірий від пилу спориш, і та тінь замахала довгим костюмом та зігнала з придорожнього смітника шумку зграйку горобців.

Горобці пурхнули, ніби їх хто сипнув із жмені, узявши, очевидножки, постать незнайомої людини за одно з тих опудал, що їх звичайно споруджують по городах їм на пострах.

Таке прикре непорозуміння сталося з тієї, либонь, причини, що подорожній був не зовсім звичайно зодягнений. Огрядну,

дебелу його постать обпинала довга, аж до п'ят, одежина, а голову вивершував простий солом'яний бриль, що лиснів від-ду в гарячій обзолоті дня. В одній руці держав цей чоловік че-рез плече торбу, а в другій — доброго костуряку, що без нього, як відомо, ніхто в дорогу не йде, бо ж у дорозі можна і на со-бак і на лиху людину накопитися...

Були, очевидячки, собаки і в цьому місті, але за великою спекою та кусючими мухами не було їх ні одного на вулиці: усі поховались по холодках... Людей теж не видно було. Отже ніхто не займав захожої людини...

А надворі ж було справді гаряче! Нагріте повітря було прозоре, як устояна вода-нетеча, і тепле, як та ж таки вода га-рячого літнього дня. У цім повітрянім літеплі дрімали, як не-рухомі водорості, вишневі садки та порізені нерівні стовбури сірих берестків.

Садки й берестки, посихлявшися, укривали запоро-шено-сірим верховіттям стару солому міщанських хат та повіток.

Виглядом своїм вулиця дуже скидалася на сільську, бо не тільки хати та будівлі біля них та ліси, виплетені з лози; а й круглі стіжки пашні по дворах, схожі на великі жовті ву-лики, нагадували село. Впадали в око двоє чи троє дощаних воріт та одна гонтою вкрита хата.

На вулиці на спориші паслися кури, кублилися, розкіш-ниці, на шляху в глибокім гарячій поросі, немов у купелі. Біля дворів сиділи купки білих та сірих гусей, голови під крила по-ховавши, і білів скрізь нерухомий через велику тишу гусячий пух, як великі нетанучі сніжини.

Опинившись серед отакої безживної вулиці і не бачачи „ані лялечки”, подорожній спинився і зняв бриля, щоб витерти рукавом рясний піт на своєму округлому чолі. Сонце гарячим відлиском заяскріло на його чималій лисині, а та лисина, зали-шивши спереду мізерний кущик, розлилася по голові гладень-ким черенем.

Стояв отак чоловік з непокритою головою, тримаючи в ру-ці бриля, і роззирався по дворах. З усього було знати, що він добре здорожився і що спочинок був би йому тепер наймили-ший — спочинок у холодку з холодною свіжою водицею, та-кою приємною у спеку.

Такий спочинок могла б, здавалося, дати тінява верба у найближчому дворі, що кидала, звисвши у сонячній дрімоті своє густе віття, темну пляму холодка аж на вулицю.

Але втомлений чоловік чомусь завагався і не послішав у той холодок іти. Його, десь мабуть, бентежило те, що це подвір'я дуже вже сонне було, або, може, й зовсім відлюдне,

бо хатні двері були підперті ломакою, а вікна з середини теж чимсь попритулювані.

Отож він і повернув свій притомлений погляд в інший бік, шукаючи іншого видовища.

Така поведінка подорожнього свідчила про те, що йому не самого холодка треба було, а чималий його ніс, на червонясто-фіялкові кольори пофарбований, давав на розум, що цей чоловік звик заспокоювати спрагу не водою криничною.

І от раптом — скоро він повернув голову в інший бік — до його слуху добувся гомін випивацького товариства, гомін, приємний усякому, хто не звик цуратися добрих людей та чарки. Ішов він, той гомін, з недалекого, з приземкуватою хатою, подвір'я, а та хата ніби розпливлася, присідаючи, як розпливається покладене на столі тісто...

— „Еге, — звів подорожній не без утіхи брови і навіть повітря нюхнув з наміром упіймати в ньому ознаки бадьорливого трунку: — це, либонь, випивають? Не даром сказано: як Бог дасть, то й у вікно подасть”...

Але в ту ж мить схаменувся, не поїняв віри своєму слухові і такій приємній несподіванці, подумав, що це, може, мана ще, як ото спраглому в пустелі, на безвідді, вчувається дзюркіт холодливого струмка, передвісник близької оази. Ще раз прислухався: таки ні, голоси з того двору, справді, було чути, вивчався спів.

Тоді подорожній надів на попереднє місце бриля і, рівно ступаючи (сподівання відпочинку додало сили), попростував до гостинно-важливого двору, на гомін отой. Штовхнув цілком рипливу хвіртку, що від поштовху перехнябилась, розхитана, і, зайшовши у двір, зочив за хатою в садку премилу картину: у холодку під гіллястою яблунею трапезувало кілька чоловіка міщан.

Ще здалека уздрів зголоднілий і спраглий чоловік на простеленій ряднині чималий боклаг із напоєм та свіжопросільні огірки, що, десь мабуть, пречудово пахли кропом та ганусом. У роті йому на саме це видовище полився цілий потік слини, — так, наче він уже того чудового напою і тих запашних огірок заживав.

— А, пан бакаляр! Просимо до гурту! — загукали привітно назустріч чужому чоловікові випиваки. — До гурту просимо...

Зверхній вигляд подорожнього, а передусім отой його „підрясник” зразу дав гостинним міщанам на розум, кого вони в особі несподіваного, але бажаного, гостя вітають.

Статечний гість похопився зблизитися до зичливого гурту. Та саме в ту мить, як він мав уже на добридень дати, між ним і товариством стрибнув раптом здоровенний собайло, що перед

тим лежав мирно і чекав на поживу, склавши передні лапи, як руки. Обачний чоловік відступив на один ступінь назад і, пославши поперед себе костура, ширнув ним у червону, гарячу пашу того пса.

На допомогу чужому чоловікові звідкільсь узявся довготелесий, з верблюжним бігом парубчак і вдарив зрозмаху ногою щирого не в лад кудлая:

— Чіп сюди!

Собака, заскавучавши та підібгавши хвоста, відбіг з ображеним виглядом геть.

А від боклага з горілкою (без сумніву, то була горілка), звівся, сам ледве тримаючись на ногах, малий, сухенький чоловічок, очевидячки, господар двору, і пішов назустріч гостеві. У гойдливій його руці був чималий череп'яний кухоль, і того кухля він простяг притомленому з дороги чоловікові.

— Ось випийте, добродію, горілиці... з дороги годиться: вона покріпна...

І засміявся:

— Ких, ких, ких, ких...

Цей його сміх і вся дрібна, миршавенька постать показали гостеві такі милі, що він не дав себе довго вмовляти, а зараз таки підійшов до бенкетарів, зняв з пліч свого пістрьового балахона і лишився у простій, полотняній, із зубцями на комірі сорочці, що була геть чисто вся мокра від поту; бриля зняв і, сівши в холодку, поклав усе це жужмом обік себе; поклав теж і ціпок та торбу.

Холодок зразу освіжив йому спітніле обличчя — ніби хто провів по ньому холодною рукою.

Та й сам він узяв натяг широкий рукав сорочки на долоню і розтер ним піт на чолі, — так, як це роблять косарі, прийшовши після ручки до воза. Протер уже самою долонею після першого кухля свої безвусі губи, — так, як протирають вусаті люди вуса: в один і в другий бік.

І рухи ці його були статечні, поважні. На виду його була теж сама поважність.

Так статечний господар, упоравши важливі господарські справи, сідає після праці до столу, а на чолі йому ще стоять строгими згортками клопітні думи.

— Отак буде краще, — не попускаючи ані на малу четь отого свого виразу на обличчі, промовив гість до товариства. — Отака спека! Х-ху...

Йому налили вдруге.

— Люди добрі! — мовив урочисто пан бакаляр, держачи в руці кухля: — Як на мене, то над перцівку немає від утоми помічнішого... Признаюся вам зразу, що я багато де бував, аж

до Угорщини та Німеччини доходив, багато чого бачив, а ще більше усяких корисних для людини трунків заживав — як дувлівка, як калганівка, як вишнівка, як запіканка, як слив'янка, — та над перцівку, от побожуся, немає... Будьмо ж!

І він, кивнувши головою, вихилив кухля.

— Без перцівки біда, — згодився господар і знову засміявся: — ких, ких, ких...

Товариство, що до нього оце прибила доля подорожню людину, як ходовий вітер прибиває корабель до бажаного причалу, не встигло було ще упитися, як там кажуть, до чортового паліччя, і декотрі з них ще змогли з поважним чоловіком на розмову стати.

Найперше зняв мову майстер шевського цеху Ясько Лиходій.

— А скажіть, — обізвався він, сіпнувши себе для сміливості за носа, — скажіть... не знаю, як вас...

— Теофан Козка, колишній спудей і довголітній бакаляр.

— Скажіть, пане Козко, а чи не гріх воно, часом, пити?

Статечний чоловік звів помалу голову, обкинув поглядом усе товариство і спокійно, вивагом заговорив. Його округле чоло засвітилось думкою, а очі натхненням.

— Що краще, — так він почав, — пити чи не пити? Що краще — їсти чи не їсти? Який рятунок і спасіння у стриманості, як вона заздрість і ненажерство родить? Яка користь людині від того, що в шлунку у неї сухар та вода, а в голові — ковбаси, ковбики, сало, вареники, меду й вина, напитки та наїдки? Скажу прямо: це зло у-стократ проти їдіння гірше!

Примовк на хвилину, а тоді знов:

— Не подоба людині за життя себе умерщвляти. Серед наших людей кажуть: заживай світа, поки служать літа. Князь Володимир, вибираючи віру, казав: „Русі єсть веселіє пити, не можем без того бути”. І вибрав ту, що дозволяла пити. Так треба й нам розуміти науку Епікура-Христа. Послухайте, люди добрі, ось такої пісні:

Насищаймо своє тіло, о панове,
Щоб воно було веселе та здорове:
Сита плоть уму ніяк не заважає,
І наш дух, як той оред, вгорі ширяє...
О, бадьоросте сердечна! Ти єдина
Втіха добра на цім світі у людини!..

Віршика цього він проспівав своїм м'яким, приємним голосом і цим якнайдужче товариству догодив. Майстрі, вихилиючи кухля за кухлем, узяли один з-поперед одного розмовляти з розумним чоловіком.

— А скажіть, добродію, — спитав ганчарного цеху май-

стер Гриць Макортет: — ви бували, кажете, скрізь, — так чи є де кращі горшки й макітри... та й миски і глечики... за наші? Мабуть, немає? Га?

Пан Козка був у цьому місті вперше і ще не бачив ніяких місцевих виробів, oprіч того кухля, що з нього його частували, але, як людина добра, не міг бути невдячним до цих щиро-зичливих людей і гудити їхні вироби... А втім, і кухля було досить для того, щоб із спокійним сумлінням похвалити... А що ряда дійшла саме до нього, він, щоб можна було подивитись на дно з середини (дно ж, як відомо, найістніша в посудині частина), випив за одним разом горілку і, зазирнувши в ку-холь, сказав:

— Нема.

— А скажіть, пане Козко, — прикинув слово майстер бон-дарного цеху Хведько Лошак: — чи бачили ви де кращі за на-ші балії, бодні, діжки?

— Ні, не бачив.

І тут статечний чоловік не скривив душею: перед ним стояв боклаг з горілкою, зразок, очевидячки, місцевої роботи, кру-гом добра річ.

— А скажіть, будь ласка, — озвався третій братчик, хи-мерно киваючи головою, ніби його тягло на гикавку і він ніяк не міг гикнути, — мабуть, і линтварі у нас чинять... чи-чи-нять... чи...

Господар (братчики називали його паном Мартином) хотів був, здавалося, й собі щось запитати, але замість того вдарився несподівано у велику щирість і взяв розповідати про свої стат-ки-маетки.

З цієї його мови чужий чоловік довідався, що з нього го-сподар абиякий, такий, що все позичає у людей, а найбільше в значкового товариша Зиновія Борсука, а той Борсук з ним тин у тин живе. Готуючись давати визвілку своєму учневі, си-роті Каленикові, що його взяв три роки тому навчити перепе-чайного ремесла, купив він оце набір, у того ж таки Борсука кухву горілки, щоб дати за звичаєм цеховій бра-тії учту.

— Оно-но він, — хитнувся пан Мартин до тину, де стояв, схилившись на тиновий пакіл, той парубок, що боронив пана Козку від собаки. — Ходи, вражий сину, сюди! Ких, ких, ких...

Той слухняно підійшов і став із чеканням у всій довготе-лесій постаї, але господар уже забув за нього і провадив свою мову далі:

— Маючи потребу, купив я у пана значкового товариша Зиновія Борсука кухву горілки за 80 золотих...

Пан Козка, знаючи справництво ратушне, зрозумів, що пан Мартин намагався цими словами проказати свій борговий запис у міській книзі.

— ...Маючи я потребу... купив і тії гроші повинен буду віддати в придучім 17... році після Різдва... а не виплатившись означеного терміну, маю тоді свій двір з усіма будівлями і садком йому, панові значковому товаришеві Зиновієві Борсукові у продаж пустити... І пушу! — гукнув задавакувато: — і пушу, ких, ких... Тільки ж від Лукії мені буде... ой, бу-у-де...

І покрутив сумовито головою.

— Буде мені й за те, що я оце тую горілку до часу розпиваю... як тому мужикові, що його била жінка і товкла, ких, ких... Ет, — махнув розпучливо рукою: — хай... І знову кихикнув; але вже безсило, тихенько. Горілка зв'язала йому язика, і він облишив зовсім говорити, схилив голову на груди і став засинати. Очі йому ще раз розплющились, тільки вже зовсім безтямно. Скинувшись востаннє від середового кихоту, він остаточно заснув.

Отак він, господар випиванки, звів поважну розмову на нівець.

Та й інші теж стали витворяти далі каз-на що. Ясько Лиходій узяв кухля з горілкою і випив його до куща бузини, бо йому показалося, що віття того куща, обтяжене важкими китицями чорних ягід, приказує:

— Доброго здоров'я, пивши!

Показалося йому, що й жовта курка, вийшовши з садкового бур'яну та прискаливши до сонця одно око, теж побажала йому доброго здоров'я. Він і до курки випив.

— Доброго здоров'я пивши! — цвірінкнув горобець, сівши на спіле тім'я соняшника, що виріс самостійно серед бур'яну і був тепер як сонце садове.

І до горобця теж випив.

Отак перепивав до різних речей, аж поки, випившись остаточно, не став стовбула і не заснув.

Другий братчик, похмурий чорний чолов'яга, що пив досі мовчки, вдарився несподівано у велику тугу, згріб усією п'ятірнею себар за чуприну і став уперто, зосереджено смикати: кааявся принародно у своїх гріхах:

— У мене вдома жінка, діти, а я, песький син, п'ю, п'ю, п'ю...

Водив безтямно своїми стуманілими очима, а повіки чимраз тяжче опадали і не хотіли розплющуватися; наостанку з-під них скотилося по сльозині, він схлипнув — і заснув, перекинувшись набік.

Самому панові Козці починало рябіти в-очу, і голова по-

чала схитуватись то в той, то в той бік, — хоч його голови хміль звичайно і не так легко брався...

Так, можливо, усі братчики й поснули б, якби не подія, що сталася раптом — як вихор, як буря... Цю подію попередив згадуваний уже панів Мартинів учень, гукнувши:

— Дядьку Мартине, тітка Лукія йдуть!..

І це справило на несонну ще частину гультяїв таке враження, ніби він, той парубок, повідомив не про прихід господаревого подружжя, а про наближення татар: вони затурбувались, зарухались, скидаючи... пробували скидати злякано очима в напрямку до воріт. Проте всі ці рухи були цілком безпорадні: рухаючись, вони, приголомшені страхом, не могли зрушити з місця.

Так тремтить, не сміючи тікати, нещасна жертва жеретії-удава...

Тільки один бондар спромігся був на сяку-таку дію, поліз рачки в бузиновий кущ, щоб там сховатися. Але й він здолав тільки голову в той кущ ушилити, а вся задня частина його тіла лишилася на видноті. Отже це не був, зрозуміла річ, рятунок.

Похмурий братчик — то був коваль — прокинувся, сів знову рівно, лупав посоловілими очима.

— Га? Що? — прокинувся був на парубків голос і господар, звівся на руки, але потім, немов роздумав, знов опустився на своє попереднє місце, зручніше поклавши руку.

Найтверезіший бувши та бачивши клопіт, що в нього попалося товариство, пан Козка підвівся на ноги та взяв і собі обережно роззіратися навкруги; навіть балахона свого знову натяг на плечі та костура в руку взяв.

Незабаром зочив він огрядну, середнього віку, жінку, що швиденько увійшла в двір і, скинувши гнівно на п'яниць очима, прошуміла в хату. За хвилину часу вибігла вона звідти, озброєна качалкою і гнівна понад усяку міру.

Поява її в такому вигляді поперелякувала зовсім тих, що ще могли лякатися, з переляку вони й на мову не здобувались: той каже „я — ні" і той каже „я — ні", а що „ні", того й самі не розуміли. Качалка застрибла їм по плечах, а бондареві по тій частині тіла, що лишилась на видноті.

Наостанку розлютована жінка взяла гамселити по спині непритомного сонного пана Мартина, що лежав ницьма.

Пан Козка, що спочатку теж (ніде правди діти) отетерів був з дива та відійшов убік, тепер схаменувся і, підійшовши до збожеволілої від гніву жінки, промовив до неї своїм лагідним голосом:

— Чи ж пристойна ото річ — бити лежачого? Схаменіться, паніматко!

— А це що за потороча? — люто галасувала та, а потім того, уздрівши перед себе особу духовного стану, отямилась і опустила руки з качалкою.

— Благословіть, отче, — сказала, зопаяу не роздивившись, що перед нею не піп, і схилила голову.

І добрий чоловік „нічого же сумняшася” перехрестив її звичною рукою. А як потім сама Лукія згадувала цей його будь-що-будь незаконний для дяка вчинок, він казав, що вигнати диявола з жінки нікому не гріх.

I. N. JAKUBOWSKY
63 Gorevale Ave.
Toronto, Ont., Canada

MSJ ЯЯЯ Ніколи не обрида.

Нар. прислів'я.

— Дякую всьому посполу і Богу святому...

Так подякував пан Козка Лукії Мартинисі Паляниччисі, що пригостила його, покликавши до хати, пирогами з густою „кййкуватою” сметаною поверх спожитого в садку...

Щоб зрозуміти гаразд цю статечну міщанку і дружину цехового майстра, треба знати, що вона над усіх шанувала осіб духовного звання і взагалі людей, причетних до церкви.

Укмітливий будши, зразу постеріг пан Козка цю її прилюбність і тут таки, між пирогами та сметаною, розповів їй давню історію про те, як Бог ходив колись по землі, як приймали його люди і що з того виходило: хто слав Богові в боки перину, тому він дарував райське життя, а хто клав біля порога на голій долівці, тому — вогонь вічний та муки...

— І були ж отакі роззяви! — сказала обурено побожна жінка.

Її ця історія дуже схвилювала — хоч подіяння таке треба покласти на хист нашого оповідача, що вмів з усякої, навіть поганенької побрехеньки зробити чудову для слухання річ.

— Якби оце Боженько, — казала поважна жінка далі, — завітав якнебудь до мене... я б його так пригостила, так пригостила... усячини б дала...

— Сказано: невідомий день той і година, коли приходить Господь наш... Он Авраамові явився він серед білого дня у вигляді звичайного подорожнього... Так, як би оце я, — мовив потульно пан Козка.

На закінчення всього — обіду б то і приємної розмови — попросив натомлений чоловік дозволу спочити в садку. А втома була вже, справді, така велика, що він, уставши з-за столу,

не зміг удержатись рівно на ногах, а поточився серед хати і на-
ступив на хвіст господарському котові.

Кіт кавкнув з усієї сили:

— Кав!

— Це знак, що міру переповнено, — сказав пан Козка і, придержавшись за одвірок, вийшов із хати.

У садку побачив розм'яклий від втоми чоловік сумне ви-
довище: братчики з переляку порозлізались у всі боки — як
розлазяться раки на сухому і так позасинали в найдивовижні-
ших положеннях.

Сам господар, пан Мартин, лежав упоперек садової стеж-
ки голівчерева, розкинув руки і роззявив рота якнайширше, не-
мов для того, щоб туди падало все, що звичайно падає в садку
з верховіття.

Бондар і далі висів на гілці бузини, висів кроквою, і ви-
пнуту частину тієї крокви пригрівало сонце, що тим часом по-
сунулося далі на вечір.

З густого бур'яну добувалися голоси сопілки та сердите
гарчання-хропіння, і це був знак, що й там не без живої душі;
за це теж свідчила і пара ніг у постолах, що визирала звідти.

Наїджений і наптий, пан Козка не приміг до цього дивитись
на сонних людей та вгадувати, хто де лежить і через те похо-
пився пройти далі вглиб садка.

У животі відчував він чималу, але солодку вагу. Саме от
— солодку, бо мав себе якнайкраще — за прислів'ям „не ївши
— легше, а поївши — краще”. Теплі, приємні струмені, що
йшли від живота по всьому тілі, були солодші й легші за всяку
легкість. Це останнє відчув він особливо тоді, як, вибравши
м'яке трав'яне місце в садовій гущавині під якоюсь яблунею
чи грушею, ліг голівчерева на розісланого балахона і заплю-
щив у солодкій знемозі очі.

Але сну, дарма, що в тілі була величезна втома, якийсь час
не було.

В голову мимохіть полізли усякі думки, полізли у якомусь
туманному безладді. Проте й безлад той був приємний, над ним
панувала якась безпричинна (безпричинна, якщо не вважати за
причину повний понад усяку міру шлунок) веселість.

Отож щасливий чоловік і полинув, гойдаючись на хвилях
цієї веселости, як на крилах, а як із отого туману думок та
почуттів визирнув був на мить чийсь ніс, він перекривив його,
зробивши з пальців довгу його подобу і приточивши її до
свого носа.

Можливо, що така поведінка трохи й доганна для такої
статечної людини, як пан Теофан Козка, але тут треба згадати
ту загальновідому річ, що всяке з нас насамоті частенько таке

виглядає, що його при людях ніколи не відважиться робити. Де й дівається тоді притаманна статечним людям поважність!

Отже й пан Козка будь-що-будь міг на самоті повестися трохи... легкодумно. Та й оті всякі етикетки урочисті личать більше чинам, ніж розумам. А з пана ж Козки була людина зовсім невеликого чину (хоч і неабиякого розуму, треба сказати).

Отим то й міг неголодний чоловік свідомо гладити себе по животі, щоб рівніше розподілити оті приємні шлункові струмені, міг вільно і на всю свою охоту почухатись там, де несподівано засвербіло.

Здумав пан Козка думкою своїх конотіпських ворогів, що від них мусів оце п'ятами наживати і через них дяківства-бакалярства позбутись, — здумав і скрутив дулю, щоб їм нелегко гикнулось.

Не вмів бо прощати ворогам своїм, а завсіди боровся до краю.

Цим власне — наживанням би то ворогів та боротьбою з ними — і визначався час його перебування в котромусь із міст: жив доти, доки не придбавав таких ворогів, що за ними вже життя йому не було, — і тоді утівав кудись-інде. Не слід думати, що такі вороги довго йому не траплялись: аби була добра людина, а лихі люди на її долю будуть...

Обернене догори панове Козчине обличчя, масне від тепла, відчувало на собі світляне мереживо, а те мереживо рухалось і тремтіло у садовому холодку по траві, по стеблах, по сухих гілочках і торішньому листі від найменшого поруху вгорі.

Від цього світляного лєскоту Козка ще раз розплющився: угорі густо рябіло, заткавши небо, темнотіявє листя, а там, де тканина листяна розривалась, від якогось нечутного руху, займались-спалахували сонячні плями...

У вуха настирливо лізло, приєднувалось до безладу отого суцільне дзижчання садової комашні, невидних істот голоси, а з-між них вирізнялося басисте погукування джмеля. Він, джміль отой, пронісся раптом із своїм гудом над самісіньким пановим Козциним носом, а в тім гудінні забриніло зичливо-приємне: „спи-и”...

— Скоро засну, — солодко подумалось півсонному чоловікові: — зас...

Але в цю мить над його головою горлато заскрекотала — ніби млинове колесо заскакало по шестірні — сорока, і пан Козка мусів знову розплющитись. Хотів був обурений чоловік махнути на нахабу рукою, але вже не здолав звести тієї руки: рука вже спала; хотів був ногою ворухнути — і теж не зміг: і нога вже спала.

— Наївся кулішу, що й ніг не поколишу, — подумав.

Здолав іще тільки язиком вимовити неголосно:

— Киш, горлата... ки...

І вже зовсім не зміг відгукнутися якось на те, що впало з гілля йому на обличчя: те „щось” так і-присохло білою цяткою біля носа.

А вгорі вже не сорока скрекотала, а співав солодко якийсь райський птах у барвистому, як павичів хвіст, пір'ї, птах — як сонце осяйний.

Потім панова Козчина душа вийшла з тіла, відчувши легкість уже не земну — небесну. Озираючись, душа із здивуванням побачила, що жила вона досі не в тілі, а в звичайнісінькій трухлявій колоді.

— І як я могла в отакому нечистому жити? — подумала вона. — А пані ж Лукія казала — для першої знайомости сказала, — що я хоч куди козак... Чудні люди на землі і химерні смаки мають!

Побачила душа перед себе два шляхи — широкий і вузький і, згадавши правдиві слова з святого письма про те, що праведники йдуть вузьким шляхом, а грішники широким, вибрала вузький.

Ішовши цим шляхом, зочила по якімсь часі душа прекрасне видиво — новий Єрусалим, сонцесяйне райське місто, що в ньому вічно живуть праведники.

Місто це з усіма своїми вежами й мурами високими трималося в повітрі на пасмузі хмар і через те скидалося на чарівне мариво.

Але не мариво то було, а таки справжнє місто, бо воно не віддалялось, як це буває з маривом, у міру того, як зачудована душа підходила ближче.

На якійсь відстані від міста душа побачила і підійшла до якоїсь торговиці — не торговиці, а до чогось на те схожого: скрізь стояли терези, такі, як ото важать збіжжя в місті.

Біля тих терезів з одного боку стояли янголи Божі, істоти з лебединими крилами і в образ ясні, а з другого — слуги князя тьми Вельзевула, у цих крила були кажанячі, і обличчя мали пекельники похмурі.

Душа пана Козки, буючи укмітлива, зразу розтямкувала, що це: це важили гріхи і добрі діла померлих...

Міркуючи про те, до яких їй терезів підійти, угляділа душа знайомого ще з міста Конотопа янгола у синьорожевому вбранні і з мечем: таким він був намальований у соборній дзвіниці на картині страшного суду, на темному старовинному малюванні. Ще там, на картині, світлий образ цього оборонця праведних вигідно відрізнявся від чорних рогатих пекельників і брав очі всіх вірян, особливо жінок. Це йому радив пан Козка

ставити свічки та молитися, кажучи, що за ним жертва ніколи не пропаде.

Тямлячи добре, що скрізь добро роблять здебільшого за добро, а не за зло, як годилося б робити христіянам, душа простувала до того свого знайомця.

Та тільки но вона цеє вчинити спробувала, як назустріч їй цілим роєм кинулися пекельники галасуючи:

— Наша! Наша!...

Зблизька чортяки такі були страшні, що страх відвійнув від них сердешну душу, як вітер.

Але в ту ж мить між збентеженою душею і пекельниками став вогняний того янгола меч, як пучок сонячного проміння.

— Хіба вона не їла у піст ковбас, сала?!

— Горе, горе! — вжахнулася душа.

— Хіба не пила горілки?!

— Горе! горе! — жахалася душа.

— Хіба не чинила вона, будши нешлюбована, перелюбства?!

— Горе мені нечестивій! — розпачливо каялася прегрішенниця.

Пекельники кинулися до терезів і стали накладати на шалю гріхів, і шаля швидко пішла вниз під радісне стрибання чортів.

— ...Горе, о горе!..

Коли це враз почувся ясний милозвучний голос у повітрі:

— Іже бо аще хоцет душу свою спасти, погубить ю; а іже погуби душу свою мене ради, спасет ю...

І разом з цим порожня шалю терезів швидко пішла вниз, а навантажена гріхами, навпаки, підскочила, ніби її хто підкинув, угору, дарма що на неї, крім гріхів, начіплялася ще ціла купа чортів.

— Добре, — подумала зрадувана душа, — що мое тіло не було ні королем польським, ні царем московським, ні полковником, ні сотником, ні купцем, ні ковалем, ні кравцем, ні шевцем, ні ганчарем, ні кушнірем, ні хліборобом, а було слугою Бога на землі... Не від чого ж мої й гріхи, як не від мого бурлакування во ім'я Боже... А мені ж казали: не воює Козка, не шие чобіт Козка, нічого не робить Козка, аж воно, бач, у Бога і я заробила...

І душа відчула, що ноги її йдуть, не торкаючись землі. Щиро дивуючись із премудрости Божої та славлячи ймення його, опинилася вона перед райською брамою, перед осяйним лицем прибрамного янгола.

Еге, це був справжній рай! Навіть мури були збудовані не з простого каменю, а з великих брил коштовного самоцвітного каміння — з шафіру, з рубіну, з хризоліту, з берилу, з топазу

I. N. JAKUBOWSKY
63 Gorevale Ave.
Toronto, Ont., Canada

М6J 2R5

тощо. І каміння те осявало все навкруги веселковими барвами усуміш із золотом щиросяйного сонця.

Осяйний меч прибрамного сонцевидого янгола не зупинив душі, як вона зблизилась, а показав їй дальшу дорогу, провів у середину раю, в розкішний, з холідками, з шовковою травою, сад.

Запашне повітря раю, заповнюючи прогалини між яскраво-зеленими кучеряволистими деревами, мінилося ніжними полисками синьої та ніжнорожевої барви — ніби легкі світляні веселки з'являлись і зникали. Усе це відсвічувалось у свічадах райських озер.

В раю ходили, не торкаючись землі і зазнаючи вічної насолоди, прозоробілі, виткані із промінів, тіні, праведні душі.

— Не каятиметься той, хто на тім світі ставить свічки, справляє ставники, купує дзвони, будує церкви, — подумала ніжно зворушена душа.

Знову почувся мелодійний голос у повітрі:

— Се skinія Божя з чоловіки, і веселиться з ними і тії людїє його будуть і сам Бог будеть з ними, Бог їх...

Радісні голоси-відлунки озвались з-поміж дерев, голоси святих душ: душі славили свого Бога.

— Апокаліпсис, глава X, — подумала душа. — А я, грішниця, думала, що то все брідня...

Крім людських душ, у раю були ще й душі тварин, але та кож тільки достойні душі.

З хижаків тут була того лева душа, що не розірвав пророка Даниїла, як нечестивці вкинули були його в рїв.

Потрапили сюди душі тих гіен, що не зблизились уночі до розп'ятого на Голготі Христа.

У чималому озері сплескував хвостом і робив водяні веселки той кит, що не перетравив у своєму шлункові Йону, як Бог віддав був йому цього сумнівця.

Круг кита метушилися в прозорій з відсвітом блакитно-рожевого повітря воді душі тієї риби, що самохїть пішла в мережі святих Генисаретських рибалок...

На верхівггтї одного дерева сиділа душа того ворона, що носив м'ясо пророкові Єлїсеєві в пустиню.

Вельми дивувалася душа, бачивши й чувши все це. Пішла далі. На одній райській галявині гуляло чимало білих тіней, а між ними нечутною ходою, не торкаючись землі, ходили янголи божї з вогняними мечами в руках, з тими мечами, що ними вони так влучно поражали пекельників.

Пішла далі. Впало їй в око, що всі праведні душі дуже вже тонкі та хупаві були і, маючи сумнів, щоб до раю могли потрапляти тільки ті, що багато піснікають (бо на світі ж немало

є й товстих попереків, гідних раю!), звернулася вона знов до найближчої тіні з запитанням:

— Чим ви живитеся тут?

— Ми слухаємо спів янголів Божих, нюхаємо райські пахощі, — була відповідь.

— А-а, — мовила панова Козчина душа розчаровано: рай починав їй уже не подобатися. Їй уже по-земному закортіло їсти, а серце стисла земна туга, жаль за покинутим на грішній землі.

Хотіла була душа йти ще далі, аж тут біля неї спустився херувим, склавши білоснігові крила і зробивши ними вітер. Херувим сказав ошелешеній душі, що вона своєю допитливістю (а через те й недовірою до Божої премудрости) показала неповну свою готовість до райського життя, і що Господь Бог з великої ласки своєї дає їй можливість підготувати себе до нього.

Не встигла й здивуватися з цього душа, як опинилася знов біля свого тіла-колоди; їй випадало тепер притьмом у неї, в ту колоду лізти, і вона, згадавши насолоду від їдіння, що зазнавала була в тілі передніше, похопилася мерціей улізти.

— Що ж то пані Лукія дасть на вечерю? — подумалося зголоднілій мандрівниці-душі, як опинилася вона вже в теплі власного тіла...

— ...Та їй випити б не завадило; — продовжив пан Козка вголос теє бажання своєї душі, прокидаючись.

— Буде їй випити, добродію, — сказав пан Мартин, схиляючись йому до обличчя. — Що це вас так паскудна сорока обляпала? — показав він пальцем білу пляму на його обличчі.

І засміявся:

— Ких, ких, ких...

— Ти херувим?

— Який херувим? Бог з вами! Я Мартин Паляничка, майстер перепечайного цеху... ких, ких...

— А-а, — розтямкував пан Козка, звівся на лікті і позіхнув так, що аж щелепи йому залущали.

— Я вас уже не раз приходив будити, — пояснив пан Мартин: — на снідання будив, на обід будив, а це вже на полудень. Ви з учорашнього дня спите...

— Я завмирав, у раю був, — мовив поважно пан Козка.

III.

Хліб над усією їжею пан.

Нар. прислів'я.

Відпочивши з дороги, пан Козка усяв знайомитися з містом. Базарного дня пішов до середмістя, де серед широкого майдану-вигону з гусьми та козами височів собор і ворушилися між столиками, рундуками, крамницями, ятками й возами торгови-

ця. Торговиця дуже схожа на розворушений мурашник, а перекупки, що гузались біля своїх паляниць, бубликів, сластьонів тощо, дуже скидалися на муравок із мушинками.

Білий із зеленим дахом п'ятибанний собор рівно сягав у синяву гарячого серпневого дня, золотіючи хрестами; дзвіниця, збудована окремо, була немов огрядна молодиця у зеленому очіпку.

Біле фарбування собору яскріло в сонці і осявало дощану полинялу торговицю. Сонячні плями лежали на ятках, столиках, будівлях, сковзалися по солом'яних брилях та по смушевих шапках базарян-чоловіків, по жіночих очіпках. Сонце золотіло на білих паляницях, схожих на печериці, на міді бубликів, шкварчало в сковородах із сластьонами.

Козка розумівся на тонкощах будівництва, — тим і спинився перед цікавим утвором митця — будівничого, перед собором, і взявся уважно його розглядати. Впали на око йому колонки з позолоченими капітелями, вишукані лінії щита, що прикрашав чоло будівлі. Захотілося йому взнати ймення будівничого, і він, зайшовши в ограду, постукав ціпком у двері сторожки-школи.

На цей стук прочинилися двері, з середини виглянув, не відчиняючи зовсім, рудий, розпатланий чолов'яга і мовчки, ба навіть з якоюсь неприязню, обкинув поглядом незнайому людину.

— Чи не скажете, добродію, — спитав поважно пан Козка, — хто будівничий храму цього?

— Старченко...

— Старченко? — перепитав статечний чоловік. — Старченко Хведір? Добрий майстер і на всю Україну славний!.. А чиїм коштом — чи не знаєте часом?

— Пана полковника Солонини, батька теперішнього полковника...

Цеє сказавши, неввічливий рудобривець сховався, зачинив двері перед самісіньким пановим Козчиним носом.

— Отакої! Чи на тебе, чоловіче, не тую?! — мовив обурено ображений чоловік.

А тоді, постоявши хвилину, вийшов ізнов за ограду, щоб звідти, на відстані, ще раз оглянути будування.

Цей його огляд — поважний, із закладеними за спину руками — не міг не привернути до себе уваги цікавих, як не могло не привертати уваги взагалі щось нове в цьому невеликому, хоч і полковому місті.

Особливо зацікавилися новим чоловіком жінки, тільки не того, чого цікавиться жіноча стаття, особами протилежної статі

(хоч і з цього боку його, чоловіка при здоров'ю, не можна було б огудити), а того, що він завмирав і був на тім світі.

Цю новину Лукія Паляниччиха встигла вже рознести по всьому місту, пишаючись тим, що цей, майже святий чоловік, оселився в неї.

Деякі зрозуміли Козчине оглядання собору, як велику по-божність статечного чоловіка, а дехто добачив у цьому докір соборному дзвонареві (Козка ж дивився вгору) за гороб'ячі гнізда, що той їх ніколи не видирав на дзвонах, а горобці ж, як відомо (про це всяке знало) допомагали мучити розп'ятого Христа, вищв'ірінкуючи: „жив, жив”... Вони ж такі — про це не раз згадували у своїх казаннях соборний протопоп о. Саватій — заподіяли колись сліпоту праотцеві Товітові, як він ліг спати під стіною проти того місця, де й вони ночували.

Але пан Козка, звичайно, не про це думав. Він думав про багатий хист „мурованих діл майстра” Хведора Старченка і про фундатора храму, про те, що йому, багатому, і до Бога ближче. Нагрішить, думав він, людина, продасть душу дияволіві і на торговані гроші проживе в достатках років до сімдесяти, а тоді на ті ж таки гроші збудує церкву і схоче купити цим довічне раювання...

Отже й отакі богозневажні думки спадали йому в голову, дарма, що з нього був слуга цього Бога...

Статечна панова Козчина постать у пістрьовім балахоні та з ціпком у руці не загубилася серед базарної гущі, як він замішався між неї. Крислатий його бриль, як великий соняшник, ходив рівно між смушевими шапками селян та козаків, що стояли біля своїх возів із ярмами та сонними лежачими волами, між очіпками отих паляничниць, бублечниць, слаस्थ्यниць, перекупок з олією, з медом, з маком, з горох'яниками.

З багатьма базарянами добрий чоловік зразу ж зазнайомився. Оце підійде до котроїсь слаस्थ्यниці, заведе мову про речі поважні — про Бога і про той світ, а та, слухаючи його, хапне швиденько з-під попередника, що ним звичайно слаस्थ्यниці накривають макітру з тістом, кине на гарячу сковороду і дасть статечному чоловікові ковтнути, рада, що він ушанував її своєю увагою.

А він ще й похвалить її перепечайний хист:

— Знамениті слаस्थ्यони печете ви, добродійко!

А горох'яниця, глутнувши її гарячого горох'яника, скаже:

— Ваші горох'яники хоч би й гетьманісі на стіл...

Цей ряд на базарі, перепечайний, з-між усіх рядів найприємніший був: його хлібний, олійний, медяний дух вабив уся-

кого і забивав запахи дьогтю, рогож, запах свіжого дерева, що йшов від сусіднього бондарного ряду, де стояли новісінькі, виготовлені на осінь діжки, балії, цебри, боклагги тощо.

В перепечайному ж ряді мала свого столика й Лукія Мартиниха Паляниччиха. Зблизившись до цього її столика, пан Козка застав тут і самого Мартиниха, що не завсіди був на базарі, бо торгувала звичайно сама Лукія.

Пан Мартиних був веселий, як і завжди; вздрівши пана Козку, засміявся йому назустріч і кивнув головою в той бік, де був шинок, що з нього виходили, поточуючись, поодинокі козаки, селяни й міщани.

— Чи не кортить вам отути, добродію? — спитався.

Він уже встиг полюбити цього доброго, негордого чоловіка, що ніколи не відмовлявся від чарки, не цурався його товариства. Проте цим разом із того натяку нічого не вийшло: Лукія почувши це, зиркнула на нього так, що він зразу ж від цього мусів відмовитися, хоч і ніяково трохи було перед чужим чоловіком. Лукія загадала йому роботу — сходити додому і прислати Калеником паляниць.

Мартиних почухав потилицю і жартома промовив:

— І дух мій уже не дише на ці паляниці! Чиста тобі біда... ких, ких.

— Не кажіть так, пане Мартинихе, — мовив поважно на це Козка, сівши на край столика (він, як людина огрядна, трохи притомився від спеки, на його носі виступив краплями піт, як на сластьоникові олія): — Біда, як паляниць нема, а як є — не біда...

І додав, звернувшись до господині:

— А в вас же ж і паляниці навдивовижу! Я б їх навіть на той хліб не проміняв, що його колись пекли дуже уміятно київські ченці з лободи — дарма, що то печиво святих рук...

— З лободи? — сплеснула руками Лукія. — Що то вже як свята рученька!

І зітхнула; склала на животі свої тілісті руки, що були такі завтовшки, як у іншої дівки литки, — і похитала побожно головою, запишавшись. Була в білому нагруднику, з позасукуваними рукавами і на виду під цю гарячу пору пітна. Огрядна її постать пушила очі чоловікам, а дрібний пан Мартиних скидався біля неї просто таки на комаря.

— А чи не знаєте, добродію, на яких ото вони дріжджах училися? Чи, може, на розчині? Клади ганус чи ні?

— Цього вже, паніматко, не скажу, а тільки пекли добре... і тим лободяним хлібом голодних годували. В „Патерику Печерському”, в житті Прохора-чудотворця сказано: „од зелія, гла-

големаго лобода, творяще хліб сладкий, од пепла же соль молитвою своєю”...

— І сіль?

— І сіль...

— А горілиці часом не робили? — прикинув і пан Мартин від себе слово.

Тільки ж відповіді на це запитання йому не довелося почути, бо саме тут до столика стрибнув здоровенний рудий собака і ввігнав свої здорові зуби у пухку свіжу паляницю.

Собака цей увесь час ходив поблизу з байдужим виглядом, немов би то нічого цікавого на столику й не було, а тепер скористувався поважною розмовою людей і зробив те, що йому треба було.

За мить був він із палянницею далеко...

Схопивши пан Мартин ломаку, що була про такі трапунки напихаті, спробував був погнатися за нахабою, але мусів повернутися ні з чим. Жалкував утолос, що не пощастило хоч раз потягти злодюгу...

Пан Козка взяв заспокоювати стурбованого чоловіка тим, що мовляв, може, собака має більше, ніж людина, право на хліб.

І розповів при цій нагоді народний переказ про хлібний колосок. За цим переказом, спочатку Бог сотворив був колосок на все стебло, а як люди, маючи хліба подостатком, перестали його шанувати (дійшло ж було до того, що одна жінка винесла з хати дитяче л... хлібною шкіринкою!), огнівився і хотів зовсім обчухрати колосок. Але під ту хвилину нагодився собака і став просити залишити хліба хоч на його долю. Отож Бог і залишив отой вершок, що тепер є...

— І були ж отакі нечупайди! — мовила з щирим обуренням Лукія, маючи на увазі ту нетіпаху, що підтирала дитину шкіринкою.

— Бог всемілостивий і добрий, — мовив Козка, — але вміє і гніватися.

— Та що воно й було б, — сказала Лукія, — якби він був тільки добрий! Ніхто б тоді й до церкви не ходив, на часточку не давали б... От і мій, — кивнула головою на пана Мартина, — якби не боявся пекла...

Та той, про кого ця мова була, саме в цю мить огрів з усієї сили нового нахабу-пса, що наставився був теж потягти паляницю. Ударив — і відскочив назад, ніби злякався того пса: неподалік, серед базарного руху показався значковий товариш Зиновій Борсук, загравши яскравими барвами свого вбрання.

На ньому були блакитні саетові штани, шалевий пояс туго обтягав зелений жупан на його повному животі.

Торговиця з пошаною схилилася перед паном значковим товаришем, що пильнував корогви самого пана полковника і був дуже багатий.

Пан Зиновій гордо дивився навколо — на схилену в покорі торговицю — своїми червоними очима, і на виду був червоний та повний, мов надутий. Одна рука його лежала на руків'ї почепленої при боці шаблі, а друга держалася за пояс.

Лукія, вглядівши Борсука, прихилилася до Мартина, зашепотіла, посылаючи його поспитати багатого сусіду про бо-рошно — чи не позичив би ще.

— Іди скажи: сусідоньку, велика ваша ласка...

Пан Мартин зібгався весь, зробився ще менший і, безпродно оглянувшись на свого нового приятеля, пішов покірно до Борсука.

Доброму ж чоловікові (панові Козці б то) раптом не захотілося балакати: йому зробилося трохи сумно, коли він побачив приниження своїх друзів, і він, вставши, відійшов мовчки геть. — „Пан Борсук загарбав собі той собачий колосок та й гендлює”, — так думав, ідучи.

Пішов послухати кобзаря, захованого у купі молоді — парубків, дівчат, дітлахів.

Кобзар, старий та миршавий дідок, з рідкими клаптиками сивого волосся на облзлій голові, що на ній масно відлискувало сонце, сидів забіч від гомінкої середини базару, між возами. Замість очей мав старий червоні ямки і ними дивився, покиваючи головою, в вічну темряву. Своїми шкарубками вузлуватими пальцями мацав він наосліп по заялозеній дейці та по струнах і видобував так тихий бренькіт, краєовитим еумом оповиваючи колишне, давноминуле.

Роззявивши під білими вусами беззубого рота, він проказував слова про смерть Хмельницького:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...

Голос у кобзаря був старечий, деренчливий, але ще з слідами колишньої м'якості та приємності, і пан Козка, що любив музику та співи, навіть сльозу пустив, а як старий закінчив, щиро похвалив його:

— Оце так! Спасибі, діду! Якби я оце був гетьман або інша яка значна персона, я б тебе озолотив, старий...

Не добравши гаразд, що саме сказав цей чудний у попівському вбранні чоловік, кобзарів поводатар, хлопець, що сидів досі, байдужий до всього, і кидав знечев'я назад себе грудочки, простяг до нього свою мисочку.

— Шкода, хлопче! — мовив із ширим жалем у голосі добрий чоловік: — У мене ані шага зараз... Я ж іще ні гетьман, ні полковник...

І вивернув обидві кишені свого балахона, а до гурту, що озвався на це сміхом, звернувся з такими словами:

— Чи знаєте ви, хто такий був Хмельницький? Чи шануєте пам'ять цього славного мужа?

Дівчата стали з сміхом ховатися одна за одну. Та й із хлопців ніхто не міг задовільно відповісти на запитання.

— Гай, гай! Скоро ж народ забуває своїх героїв...

Тоді пан Козка розповів молоді про великого гетьмана, що під його проводом їхні діди вибилися з-під „неудобоноси-мої” кормиги лядської.

Після цього він пішов далі. Трохи розважив його п'яний, що, потрапивши з шинку на базар, здумав притьмом лізти на воза, бо, десь мабуть, уважав, що на дорозі ніякого воза немає, а то йому тільки ввижається поп'яну. Його відгонив нехапливий у рухах господар воза, і між ними відбулася така розмова:

— Тобі не сюди треба...

— Я знаю, куди мені треба...

— Тобі он куди треба...

— Я знаю, куди мені треба...

Кінець-кінцем він таки стеревився на полудрабок, але звідтіль... став стовбула — ногами зачепився вгорі, а руками став у базарну пилюку.

— А, бодай тебе... гуска вбрикнула, — мовив пан Козка, усміхнувшись. І додав:

— O, sancta simplicitas!..

IV.

Хвальба сорочки не дасть.

Номис.

— Дівчинонько мила,

Що будеш ти іла

На Україні далекій?

— Сухар із водою,

Аби серце з тобою...

Нар. пісня.

Три роки тому, як у пошесть померли разом чоловік і жінка Чорнії, лишивши сиротою п'ятнадцятилітнього хлопця, між подружжям Паляничками відбулася така розмова:

— Може б ми взяли хлопця? — сказав пан Мартин.

— Про мене, хоч і візьмим, — сказала Лукія, змахнувши

з вії сльозу, — бо йому ж ні до кого й прихилитися... Та й я вже чисто нездужаю, у боку коле, — додала.

І взяли, записавши в цеховій книзі перепечайного цеху ось так:

„За цехмистра Артамона Тисячки став у науку сердня 21 дня 17... року до пана Мартина Палянички померлого козака Петра Чорнія син Каленик на три роки, а звизволившися в підмайстрі, стане в нього ж робити за плату”...

З Каленика вийшов дуже пильний учень і перепечайне ремесло опанував на кінець навчання якнайкраще: умів тісто вимішувати так, що воно, пшенишне, пахуче, робилося пругке, як те молоде тіло. Оцим він найдужче й догоджав своїй господині.

— Вже ніхто так не вмість тіста, як мій Каленик, — казала вона і ставила цю його роботу навіть самому господареві, панові Мартинові, за приклад, гідний наслідування.

— Ти хоч би повчився в нього, старе ледащо, нетіпаха, — зверталася до чоловіка.

— Навіщо мені вчитися, — відрікав звичайно Мартин, — я вже старий, не довго мені жити...

І заходився своїм середовим сміхом:

— Ких, ких, ких...

А Каленик від похвали, бувало, ще й дужче припильнує, і то так, що й крапля поту, дивись, упаде йому з чола на тее добре вимішене тісто.

Крім того, Лукія хвалила Каленика ще й з іншого боку — хвалила його вроду. Особливо охоче робила це тоді, як на розмові була яка дівчина. Саме так — коли була дівчиця, чужа людина, бо без чужої людини, по-свійськи, вона йому казала не тільки приємні речі, і це цілком зрозуміло: в людському житті не самі но свята, а й будні є.

Отож при дівчатах частенько Лукія казала ось так:

— Каленик у нас вродливий — високий, як корогов, і брови, дивіться, які в нього гарні...

І додавала:

— А ще кращий буде, як справимо йому козачку, шапку з решетилівського смушку та чоботи парубоцькі...

Парубок звертав увагу не тільки на перше, а й на останне — на оті обіцяні козачку, шапку та чоботи, бо він уже добре тямив, що самих брів та високого зросту недосить для того, щоб бути вродливим. І він дедалі дужче став зневажати свої ноги у постолах, бо постולי ті робили з струнких парубоцьких ніг неоковирні верблюдячі ноги.

На жаль, здійснення отієї гарної обіцянки господарі, зважаючи на Каленикову молодість („рано йому ще парубкувати”.

казала Лукія в „будень”) увесь час відкладали, дарма що цю одягу справити вони зобов'язані були записом у цеховій книзі. Отим то з якогось часу у Каленика стало прокидатись якість прикре почуття до господарів.

Але дівчата, зрозуміла річ, про ці „буденні” справи нічого не знали і, чуючи оте Лукіне хваління, скидали сміливо на гарного парубка очима, дивились так, як може дивитись сама палка молодість, втілена в постать чорнобривої дівчини.

Каленик, хоч і парубок уже, у відповідь на такі погляди страшенно червонів, немов йому поливав хто вид гарячим окропом, бентежився без міри. Особливо ж таке з ним робилося тоді, як це казано при Мотрі Борсуківні, при дівчині-пташці, що прилітала вряди-годи, по-сусідськи, до „тітки” Лукії з якимись там своїми дівчачими справами: то узор для вишивання вибрати, бо Лукія на тім добре розумілася, то показати готові вишиті вставки або лиштву.

З Мотрі була балакуча, жвава, смілива дівчина (такими здебільшого й бувають багатих батьків дочки) і то така, що не могла не подобатись хоч кому (це теж трохи чи не загальна властивість багатих дівчат).

Мотря теж частенько на нього, на Каленика б то, так, як ото сказано, позирала.

Але Каленик її боявся, і як зустрічав де, то так бентежився, немов то не чарівна й кохана дівчина була, а якийсь полуд, що обчаровує смертельними чарами свою жертву. Розумів, що треба щось сказати — і не міг, не міг поворухнути язиком, на якість слово здобутись.

Стрів він якість її, несучи в хату дрова, в сніях, несподівано стрів, вона зиркнула на нього з-під лоба, і це подіяло на сердегу так, що він випустив з рук тії дрова.

Вона засміялась і побігла.

На пригоду цю нагодився пан Козка і, подумавши собі: „он воно що — закохався, виходить”, уголос промовив:

— Блаженна молодість, що здатна звичайнісінькі речі прибирати в шати найошатніші, прикрашати до найбільшої міри... А втім щодо жінки, то це, може, й варт робити адже жінка нашому братові, чоловікові, так само потрібна, як і речі найпершої потреби — хліб та корисні трунки. Хоч і буває часом така гірка, як горілка... А молодому то може показатися й солодшою за мед чи вино добре. Але це не псує порівняння: і найкраще вино в певних умовах скисає...

— А дівка непогана, — додав він про Борсуківну. — Я хоч і на літі вже, а молоду вроду розумію. Тільки ж це ні до чого вже мені. Натура погано вчинила, що людина, старіючись,

з одного боку, ще тягнеться до молодої вроди, а з другого — перестає бути принадою.

Цими словами статечний чоловік до краю засоромив парубка. Від просто отетерів з несподіванки і не прибирав, як бути — і дрова б то збирати і з місця не зрушить.

Але в його погляді крізь сльози хвилювання заясніла вдячність до доброго чоловіка за похвалу коханої дівчини...

Проте не зважаючи на все це, Каленикові треба її було бачити, бо поза її образом, її голосом не було у нього життя. Найкраще йому було тоді, коли він її бачив чи чув так, що не треба було говорити. Це можна було робити, або через тин до Борсука в двір дивлячись, де вона частенько від хати до комори пробігала, або ж, пішовши в садок, ждати, чи не вийде вона слив абощо рвати (два садки, Паляниччин і Борсукив, були межа в межу).

Отож закоханий парубок аж надто загодя почав був ходити у садок довідуватись, чи поспіли сливи, а передніше так само уважно пильнував черешень та вишень...

Буваючи в садку, Мотря співала ніжних пісень, а найчастіше отієї, що в ній мова про кохання самозреченне мовиться:

Козак від'їжджає,
Дівчинонька плаче:
— Куди ідеш, козаче?

І парубкові здавалось, що це про нього пісня, що це вона, Мотря, піснею з ним розмовляє, навмисне голосно співає, щоб він чув, не випадая бо дівчині першій просто словами про кохання говорити... Це він від'їжджає, а вона за ним плаче...

Брак живої розмови Каленик надолужував мріями, зводив на очі її образ раз-у-раз, її чорні брови, жваві очі і свіжі молоді уста...

Брови у Мотрі були такі, як і в її матері Борсучки, але... у матері вони були, як чорні кошлаті гусениці, а в неї — молоді, гладенькі... Спідня губа у Мотрі була трохи більша за верхню і ніби трохи припухла... Був чар неборний у швидких рухах її рук у повних вишитих рукавах.

Розуміючи добре, що багатий та гордий Борсук ніколи не віддасть дочки за перепечайного підмайстра, Каленик марив про якесь незвичайне, таке, як у казках та піснях буває, поєднання з коханою своєю.

І хоч певність того, що Борсук не віддасть за нього дочки, дедалі, в міру того, як він розумнішав, збільшувалась, він усе, таки не переставав мріяти, стверджуючи цим ту загальновідому істину, що чуття на розум не вважає.

Мріялось йому, що його щастя так, приміром, здійсниться:

Мотря, закохана в ньому над усяку міру, скаже своїй матері: „Мамо-голубко! Я ні за кого не піду, ні за кого в світі, тільки за Каленика”... Мати, звичайно, спочатку скаже, що він не рівня їй (еге ж, нерівня, але як би він її кохав! як би кохав! ні один багатий полковниченко так не зможе кохати! хіба щире чуття не варте багатства?!), але потім, мати, бачачи доччині сльози, вволить її волю і скаже батькові... Визвіряться пан Зиновій, таке почувши (сердитий страшенно пан Зиновій, і очі в нього страшні, червоні, як у розлютованого бугая, але він, Каленик, любить його, як батька, а якби відав дочку, ще дужче шанував би та любив), зарепетує і, можливо, навіть батога вхопиться, та наостанку (звичайно батько, не чужа душа) піде до нього, до Каленика, і скаже...

Якже цього не станеться, якщо старий Борсук таки зачнеться, — годі примарюватися інший кінець: Мотря викрадеться вночі з батьківської хати, пройде обережно у Паляниччине подвір'я і стиха постука-пошкряба своєю білою ручкою до нього в комору (він улітку в коморі спить).

І скаже відважна дівчина:

— Утечемо, любий, далеко-далеко...

— На країну далеку? — питає він.

— На країну, любий...

І закоханий парубок, розмріявшись, напружено прислухався до вночішньої тиші.

Разів скількись йому, справді, вчувалося знадвору шкрябання, але то шкрябав (бувають і такі глузування долі!) попільнастий Лукіїн кіт, що його вона звичайно викидала на ніч з хати...

Образ дівчини стояв перед парубком і вабив...

От тільки одягтися ні в віщо! А вже ж і визвілка не за горами!..

І набігало серце на віроломливих господарів:

— Сякий-такий, немазаний, — згадував Каленик з гіркістю Лукіїні хваління, — а щоб одягачку справити, так ні... У хвалінні вашім не піду до церкви чи на вулицю...

Була субота, заходив переднедільний святій вечір. Лукія бігала, мов несамовита, з хати та в хату, вихала у дуженьких таки руках то помийницю, то відро з водою, щоб раніше ради святого вечора закінчити роботу. Розчервонілася від тієї бігалини на виду, як не займеться, пасмо чорного волосся вибилося з-під очіпка, але вона того не помічала. Коротка запаска вису-

валася з-під окравки, вона її на-бігу вільнішою лівою рукою, підтиккала, не спинялась...

Пан Козка допомагав Каленикові рубати дрова, а як цю роботу скінчили, сів під коморою, на східці рундука, у холодок ніжнопригаслого вечора спочивати і чекати господиню (Мартина не було дома), щоб у приязній тихомірній розмові спочити не тільки тілом, а й душею.

Сидячи так, статечний чоловік вряди-годи скидав очима на впадливу господиню (як вона за якимсь ділом вибігала з хати), і йому приємно було бачити її розпалене, повне здоров'я обличчя, ба в нього зринав десь у свідомості приємний здогад, що трохи чи не він ото своєю присутністю так захоплював цю жінку до роботи.

Як він це думав, у грудях йому починали перепурхувати, як метелики, якісь там, як на його вік, навряд чи й доречні вітерці і збуджували зовсім непотрібні, але... солодкі бажання.

— Як багато, мій Боже, даєш ти нам спокус, щоб переверити нашу міць духову!... А найбільша з тих спокус — жінка, — подумав, обережно зітхнувши, замислений чоловік і ковтнув слину, що несподівано з доброго дива виповнила рота.

По якимсь часі прийшов, упоравшись із своєю роботою, Каленик і теж сів на рундуці, сів, щоб послухати мову розумної людини.

Пригасле вечерове сяйво ішло з-за комори і спалахувало яскравим полум'ям на шибках хатніх вікон, перетворюючи їх на челюсті печей, повні червоного вогню. Але поряд із світлом туди ж, до хати, тяглася й тінь від комори, заміряючись погасити теє сяйво, і близька остаточна перемога вечерових тіней уже виразно відчувалася на подвір'ї.

Спека денна вже спала, а натомість заходив приємний похолод, хоч Бровко (це той софака, що колись хотів був живцем проковтнути пана Козку), лежачи біля Козчиних ніг, ще вряди-годи висолоплював свого червоного язика, не діймав віри тому холодкові: оце звісить його через зуби, подише, зарухавши вовнистими боками, і знов заспокоїться.

Упрорідь по подвір'ю ще ходили кури, вишукуючи щось там у споріші, але було з усього знати, що вони ладні вже кожної хвилини на сідало податись.

Було тихо, стояла справжня сільська тиша, тиша літнього вечора.

Коли ще враз десь там на вулиці затупотіли сотні ніг, замукали з непогамовною тугою корови, замекали розпачливо вівці, немов їх на заріз вели, загукали, лаючись, чередники: то йшла з пасовища череда.

Густа хмара куряви, ніби її хто лопатою підкинув, насу-

нулася на подвір'я і стала важко осідати в нерухомих повітрі. Курява душила степовим полинем і кізяками...

Коли вона, тая курява, дійшла до комори, пан Козка взяв несподівано зводити голову вгору і, зробивши на обличчі вираз здивування, ніби доброї нюхти зажив, голосно чхнув. Покрутив потім того задоволено головою і мовив:

— Добре чхнулось! Отак чхати — здоров'я заживати...

Після цього мовив пан Козка до Каленика з властивою йому прямою:

— Постеріг я, козаче, що тобі до мислі Борсуківна. Хороша врагова дочка! Тільки ж горенько тяжке: вона багата, а ти бідний. А це, як сам здоров знаєш, не абияк перешкода. Для голяків багатство при дівчатах — це щось таке, як оті страховища у казках, що стережуть красунь. Пам'ятаєш — коли чув де таку казку — на горі стоїть замок, а в тім замку у хрустальних палатах живе царівна-красуня... А вхід до того замку стережуть змії-дракони семиголові...

Проте в цій недосяжності, коли хоч, і найбільша насолода... Жінка нам тоді повною мірою до вподоби, як із неї роблять або божище (так колись робили лицарі в країнах західних, що слугували „дамам“), або ж беруть, важачи головою, як здобич. Так кохають жінок наші запорожці, беручи їх у гаремах під час бою чи й своїх денебудь гвалтом... А у нас же, як ти знаєш, не тільки за гвалт, а й за перелюбство стяттями шії карають... Та люди й на це не зважають — чинять тії гвалти.

Він спинився на мить, знову підвів був голову, заміряючися ще раз чхнути, але не чхнув, не вийшло. Махнув рукою і повів мову далі.

— Отака, козаче, справа. Середина ж — це буденні сварки та бійки чоловіка з жінкою, з своєю рідною жінкою, що на неї він має найзаконніше право. От хоч би й наші господарі — пан Мартин та пані Лукія: живуть як собака з кішкою... Тільки ти, голубе, не подумай, що я невдячність роблю, таке кажучи, невдячність до добрих людей, що дали мені при лихій годині притулок та харч: тут я з'ясовую тобі істину, а вона над усякму приязнь вища.

Помовчав, а тоді знов:

— А втім і пані Лукія, якщо її поставити на одно з отих двох перших місць, може стати жаданою мрією... (тут статечний чоловік знову відчув у грудях оті недоречні вітерці), дарма що вона вродою, може, й не надається до того. Ну, — він подумав трохи, — а твоя хлопче, дівчина... хороша, врагова дочка...

Він трохи нахилився до Каленика і притишеним голосом сказав:

— Чи не вчинити б і тобі, козаче, так, як зробив колись Хведір Лісовський, що підмовив дівку, дочку значного козака Степана Улізка на втечу? Дівка подала вночі Хведорові своє добро у вікно, а потім утекли до попа і повінчались... Отак би й ви зробили, а старий Бортук не де б дівся—простив би потім... Що ти в міщанському тепер стані, хоч і козак з походження, то не біда: он Сомко був крамаренко, а, бач, і гетьманства був доскочив... Це єдиний спосіб поєднатися тобі з коханою дівчиною. Га? Що ти на це скажеш?...

І додав, помовчавши хвилину:

— А я б із милим серцем допоміг вам, попа знайшов би...

Каленик червонів і мовчав, зігнаний на слизьке, хоч добрий чоловік йому добра зичив: він боявся свого бажання... Отим-то він майже зрадів, коли побачив Лукію, що вийшла з хати, причепурена вже, з явним наміром іти до розмовників.

Статечний чоловік і собі перемінив раптом розмову:

— Не кажи, голубе, господарям того, що я про них тобі оце сказав: в житті істина не завжди буває до діла. А я ж іще не маю певного пристановища...

Лукія принесла з собою ряденце, прослала його на м'якому спориші і, підгорнувши плахту рукою, сіла. На ній уже була не запаска, а плахта, що знадто обпинала ноги, зелена корсетка і грезетовий очіпок. На виду в неї стояла вже святкова урочистість.

Пан Козка, глянувши на святково прибрану жінку, зрозумів, що це вона теж для нього зробила, бо інакше вона не одягалася б проти ночі, або, одягнувшись, пішла б до вечірні. Отже вона й вечірню для якоїсь там своєї мети занехаяла... Усвідомлення цього зробило йому (скажемо цим разом прямо) приємність...

— Гарний сьогодні вечір, паніматко, — обізвався втішений чоловік: — ось гляньтено...

І він зробив рукою рух, ніби показуючи довколишній світ — сизорожеве небо із заситлими кучерявими хмарами на ньому, що на них бурів відсвіт заходу.

— Як у храмі Божому, сама обзолота, а ваша хата — як кивот дорогий...

Щаслива жінка обернулася обличчям до приємного чоловіка і захватно та віддано дивилась йому в вічі. Ніхто б тепер, бачачи її, не поиняв віри, що це та сама жінка, що могла п'яниць качалкою бити і дотинала рідному чоловікові всяк у світі не то щодня, а й щогодини, як якась кара Божа. Це була зграбна, лагідна в рухах, молода на виду із соромливістю в погляді молодиця... Отак чуття переставляє жіночу натуру!

Непомітно любенько розбалакались...

Коли це раптом Бровко зірвався на ноги і загавкав, шукаючи вухами й очима небезпеку.

Всі глянули в той бік, куди кинувся собака, і зочили на лісі, що від вулиці, хлопчача: хлопець сидів на лісі верхи, як на коні, і свистів: бачилося, що він лагодився у двір перелізти. Каленик похопився прогнати собаку. Тоді малий ізліз додолу і підійшов до гурту. Це був один із місцевих школярів, один із хлопців того гатунку, що могли зненацька не тільки на лісі появитися, а й на хаті десь, у бовдурі димаря, ба й у курнику чи біля бодні з салом. Каленик назвав новоприбулого Тимком.

— Чом же ти, Тимку, у хвіртку не йшов, а поліз на тин? — озвався до хлопця пан Козка. — Через тин, мабуть, ближче, га? Отака чудасія!

Хлопчак нічого не відповів, а, вгляdivши біля хати попільнастого Лукіиноного кота, що сидів на призьбі (на кота падав останній відсвіт заходу, шибки вже погасли), умиць опинився біля нього, ухопив за хвоста і зробив ним у повітрі колесо, а потім того кинув насеред двору.

Опинившись на землі, кіт, заскочений отак несподівано, спочатку глянув здивовано на нахабу, а тоді, зрозумівши все, кинувся вистрибом до комори, пробіг повз людей і шмигнув у дірку в дверях, зроблену про нього.

— Пішов уже нишпорити, — сказала Лукія і покликала неспокійного гостя, приобіцявши йому щось дати, а як хлопець пробіг, вийняла з якоїсь там кишені „горішків” і дала йому.

Пан Козка несподівано зацікавився школярем і став його розпитувати про школу, про вчителя.

— Крутяк, — назвав Тимко прізвисьце свого вчителя, уминаючи горішки. — Рудий, як собака...

— Що він, б'є?

— Б'є.

— Тільки суботами чи й так... коли заманеться?

— Суботами і так...

— Не похвалив би я його за це, — обернувся розсудливий чоловік до Лукії, хоч це, бачилося, робив так, щоб і хлопцеві на розум дати. — Треба щоб і в цьому ділі, у битті, був порядок: бий та знай, коли й за що...

— А ви ж йому що на це? — знов звернувся до хлопця.

А як хлопець на це задовільно не відповів, він спитав про інше — чи багато їхній учитель прибутку має.

— А заробляє Крутяк досить, — відповіла за хлопця Лукія: — люди дають і за похорон, і за вінчання, і за науку. Тільки він усе це гарбає собі, а цих, — кивнула на Тимка, — кривдить дуже...

І зітхнула:

— Сироти ж вони...

Надворі раптом почало прояснюватись, тіні почали тікати і гуснути по кутках: сходив місяць.

У цей саме час прийшов господар, пан Мартин. Лукія встала, взяла рядно, струснула його і пішла в хату готувати вечерю.

Пан Козка дивився услід за доброю жінкою і з великою прикрістю згадав чомусь відповідні артикули із „Статуту” і з книги „Порядок”, що в них про горлове карання за перелюбство мова мовиться... Але не зважаючи на це — так діяв чудовий вечір за всякі артикули сильніший! — він тут таки схвалив свій потаємний намір...

Тимко теж zostався вечеряти, зрозумівши співчутливі щодо школярської долі Лукіїні слова, як чемне запрошення.

V.

Зібралися ми всі тутечки,
Не прості люди, все реміснички.

Ой дай же нам, Господи,
Що ми собі трошечки понапивались.

Нар. пісня.

Збори перепечайного цеху відбувалися звичайно в господі цехмистра, бо небагатий цех не мав свого цехового двору.

Цим разом чергові збори мали відбутися в господі Артамофа Тисячки, теперішнього (кількалітнього) цехмистра. Зборам передувало оповіщення: хати цехових братчиків обійшов „молодший брат”, запрошуючи кожного зосібна, хоч в інших цехах у таких випадках передавали тільки цеховий знак — „цишку”...

У хаті Паляничок молодший брат, з огляду, видимо, на особливе значення для них наступних зборів (на цих зборах вони мали „визволяти” Каленика), уважав за потрібне повестися статечніше, ніж в інших: він спочатку роззірнувся поважно по хаті, звів побожно очі на образи і аж тоді проказав уживані в таких випадках слова:

— Прошу покірно на цех...

Лукія похопилася винести з хижі чарку перцівки, що її той і викинув залюбки, бо ж притомився, ходивши по дворах.

На закуску поставила господиня мисочку теплих лескітно-запашних пиріжків із потрібкою, — молодший брат і від пиріжків не відмовився.

— Добрі пиріжки печете ви, пані Лукіє, — похвалив він і, витершись полою, перехрестився до ікон...

Самі збори мали відбутися в день св. Пантелеймона, патрона цеху.

Цього дня спершу вислухали братчики в церкві одправу, а тоді зійшлися до Тисяччиної господи, виповнивши її вщерть. Ближче до столу на лавках із спинками посідали старші брати, „столові”, а далі до порогу — молодші. Всі були зодягнені одсвятно, в синіх і горохв'яних на колір жупанах.

Тим, що були біля столу, личило говорити про речі поважні, побожні, і вони вели мову про потребу купити нового ставника в церкву та справити нову корогов.

Але уважний спостерігач міг би постерегти, як дехто з цих братчиків (безсоромна казка) наставляв вуха до порога, прислухаючись до тієї мови, що її вели молодші. Особливо цікавою для цих останніх була мова Мартина Палянички: він вихвалявся, хильнувши для охвітності чарчину, скільки горілки наготував він з Лукією для „учти”.

У хаті стояв порізнений на окремі купки гомін і було вже душно.

Знадвору припікало серпнєве сонце, що сяло ясними парусами в вікна, засягало на стіл і золотило руду, широку, як лисячий хвіст, бороду Артамона Тисячки.

Тисячка сидів на найпочеснішому місці, на покутті, являючи собою втілену цехову владу. Його вже три роки зряду переобирано на цехмистра, як людину від усіх шановану і... таку, що мала куди збирати братчиків, маючи добру, простору хату. Останнє чи не найбільше й заважило в цьому, бо незручно ж статечним міщанам якусь раду радити на вулиці, а взимку ж іще й холодно. Куди, наприклад, зібрав би чесну громаду Мартин Паляничка, якби його вибрати? Тимто нікому ніколи й на думку не спадало вигукнути його ймення на виборчих зборах...

До Тисячки за столом коли-не-коли прихилився ключник цеховий Тиміш Книш, про віщось, очевидячки, з ним радячись.

Після однієї з таких нарад Артамон Тисячка кашлянув, вилетер додонею вуса і урочисто відчинив віко цехової скриньки, а на тому вікові з-середини була пририта чорна від давности ікона св. Пантелеймона.

Всі зрозуміли знак, і гомін у хаті враз ущух. Тільки біля порога, де був Мартин Паляничка, гомоніли ще якийсь час, але черговий молодший брат, що мав взагалі дбати за порядок, смикнув пана Мартина за рукав, інших штовхнув під бік, щоб замовкли.

І всі утихомирилися зразу, бо непослух коштував би їм ока воску чи іншого якого карання.

Після деяких дрібних справ (взагалі це було більш уро-

чисто-святкове, ніж ділове зібрання) на черзі стала Каленикова визвілка, і писар цеховий прочитав уголос такий запис:

„Померлого козака Петра Чорнія син Каленик був за учня у пана Мартина Палянички, а нині зизволяє його Паляничка своїм коштом”...

На цьому й закінчилася б церемонія, якби в останню хвилину від порога не виступив наперед пан Козка, несучи в руці поперед себе на рівні очей якогось папера.

Він хапливо пройшов до столу і попросив у цехмистра дозволу прочитати поздоровлення визволенцеві. Добре його обличчя було червоне від хвилювання. Витерши на чолі піт і ви-проставшись усією постаттю, він прочитав ось цього вірша:

Отака хвилина тільки раз буває!
Неземне радіння всіх нас обгортає,
Схвдить на глави нам чистим омофором:
Юноша в життя йде.

Привітаймо ж хором
Цей життя початок, боротьби й побіди
І пораду даймо, як у світі жити...
„Йди, — скажімо, — хлопче, на все добро надься,
Розуму питайся і з ним завжди радься,
А в біді не рюмай — бідна, мов, головко! —
З добрими будь добрим, а з вовками — вовком”...
Юноша! Склади ж тут майстрові подяку
За харчі, за одяг, за добро усяке...
Ушануй гарненько й цех перепечайний,
Що тобі дарує радість незвичайну...

Орація справила на збори велике враження, збільшила урочистість: всі хвалили, обертались до талановитого чоловіка обличчям, запрошували його взяти участь у цеховій учті.

Схвильований, зворушений такими похвалами, відійшов статечний чоловік скромно до порога...

Але Каленикові, що стояв тут таки, згадка за одягу завдала болю, бо господарі навіть на визвілку не справила йому нічого.

Пан Мартин, сьогоднішній „спасеник”, кинувся був до пана Козки з обіймами, але ззаду за жупан смикнула його Лукія, і він, заджукучи вийшов у сіни, а звідти до малої хати, що в ній жінки під проводом Лукії наготувала вже печеного й вареного; там таки стояли й сулії та інший посуд з горілкою.

Забравши в руки все, що мали при початку подавати на стіл, жінки на чолі з шановним подружжям увійшли до великої хати.

Мартин ніс поперед себе з великою гідністю чималу сулію і був невпізнаний у своїй пишній урочистості, що світилася йому на пітному обличчі. „Вже я на всіх трупку настачу”, здавалось, промовляли його блискучі від попередю випитої горі-

лиці очі, і він тими очима обкидав усіх присутніх. Аж помолдшав наче...

Лукія ж, його дружина, навпаки, більшої набралася стачности і скидався тепер на велику панію, а ті, що йшли за нею з мисками запашного борщу в руках, наче її слуги були.

Вона гордо дивилася поперед себе, і її погляд казав:

— Дивіться, людоньки, на мене, яка я пишна!..

І мала слухність так казати, бо плечима, грудьми та руками була більша за багатьох із присутніх у хаті, а з жінок то таки ні одна не могла дорівнятися їй.

Ті братчики, що були біля порога, зразу привітали Мартинів похід радісним гомоном, заворушилися, розминаючи ноги після стояння, угодного Богові (і... вартого ока воску на церкву, коли не більше).

Агу, і „застільні” братники, зочивши наїдки тії, позбулися своєї побожності; всякому залоскотали в носі Лукіїні пироги, що їх вона урочисто поставила перед ними на стіл.

Сам Артамон Тисячка не втерпів:

— Ну-ну, пані добродійко, як то ви припильнували? Пане Мартине, чим ти на почин?

— Перцівка чи калганівка? — поспитав діловито ключник Книш, перехилився через стіл і понюхав ще з Мартинових рук відігнуту сулію.

— Ну як? Чим пахне? — сказав пан Мартин і засміявся: — Ких, ких, ких...

А тоді взяв наливати по першій...

Так почалася учта. В хаті залишилися старші братчики, а для молодших прослано надворі на спориші рядна, на рядна — скатертини, і поставлено полив'яні миски з стравами та кленові тарілки з пирогами. Тут учта пішла бучніше і ще краще, ніж у хаті. Між чоловіками вродилися жінки, щебетливі молодіці, ця справжня окраса всякого бенкетування.

Що більше братчики та їхні подружжя упивалися, то більший робився розгартіяш, дужче зростала веселість. Залунали голоси, всяке говорило на всю свою охоту:

— Не соромтеся, кумасю, пийте!

— Вона ж тільки пригубила...

— Дякуймо, панове, панові Мартинові за горілицю...

— А добра горілка!

— Смакота...

— Будьмо здорові!

— Будьмо...

— А оцю курочку котора принесла?

— А оцю гусочку?

— А оцю качку?..

— А цього індика?..

— Споживайте здорові...

Отак вигукували підпили цеховики, їх підтримувало жіноче щебетання... А під бузиновим кушем, що давав добрий холодок на голови бенкетарів, незабаром до такого добалакались, що котрась із тверезіших жінок мусіла притьмом тих балакунів оханути:

— Ви б таки не патякали такого: тут же діти...

Під таку веселу руч знову з'явився на-видноті пан Козка, без бриля, із скрипкою в руках. Його підпили в спину підпили молодиці, всяково жартуючи: одна конче хотіла довідатись, чи він, духовна, особа, у штанях ходить і намагалася стягти з нього його балахона, друга хотіла цілуватись. Та тверезіші оборонили його від напасниць, зробили коло, і він узяв гра-ти. Сумної, звичайно, не треба було гультям, і він утнув до танцю горлиці, а потім того перейшов на гопака.

Великі веселощі взяли людей на крила, і добрий пан Козка, бачивши людське щастя, радів і собі, бо вважав, що людям властива щонайперше радість...

Тінь від повітки, що біля неї бенкетували, потроху ширшала, як чорно-оксамитна лямівка вздовж стіни; майже всі вже сиділи в холодку.

Листя на бузині і на високій осиці почало після мертвої південної тиші ворухитись від якихось подихів угорі. Листя на осиці оберталось то тим, то тим боком до сонця (сонце вже стояло на полудень) блищало, як дукачі.

На спориші біля людей і далі паслися кури, уважно придивлялись собі під ноги, кидаючи хвостами тінь, щось там собі дзьобали. Тільки, як хто, танцюючи, вискакував у напрямі до них, вони відскакували геть. А деякі забігали своїми лапами на залиті горілкою скатертини і крали шматочки хліба.

Отак бенкетували статечні міщани аж до вечора майже.

Коли гулянка була в повному розпалі і веселощі через ві-нця лилися, несподівано, як грім з неба, скоїлася прикра недо-речна подія: до двору увійшов гурт похмурих, маломовних (тверезих) людей на чолі з патлатим, у дяківському вбранні, чолов'ягою.

Дячина був на одно око сліпий, а видюще його око не клі-пало (від гніву, мабуть), ніби було вправлене в червоний обі-док повік; голова в нього була якась півняча з горбатим носом, а довге тіло у підряснику скидалось на слабко начинену кишку і вигиналося гадючими звивами.

Ці подробиці впали зразу збентеженому панові Козці в вічі (збентеженому, бо справа його стосувалась), ба йому навіть показалося, що чоловік цей йому трохи познаку.

— „Але де ж я його бачив?” — подумав. — „І де це пані Лукія?” — разирнувся збентежений чоловік по подвір'ю, немов від неї сподівався рятунку. Та Лукії на ту мить у дворі не було — либонь, додому у якійсь там справі відвихнулась.

Похмурі люди — це були цеховики місцевого музичного цеху, і пан Козка зразу ж зрозумів (дарма що випивши був), у яку халепу він оце вскочив: не поєднавши цеху, не мав він права у цьому місті грати.

Отож випадало йому тепер якусь кару за це прийняти.

Скількість цеховиків-перепечаїв спробували були боронити свого музику, але, шафуючи звичаї міські, мусіли відсторонитись.

Та й сам Козка мужньо відмовився від допомоги:

— Не втручайтеся, друзі, я сам винен...

Тільки ще раз, подумав:

— А де ж це Лукія або... пан Мартин?

Але Мартина теж не було... Тоді він слух'яно пішов до ратушу за тими законними музиками, подумки нарікаючи на свою необачність.

Цікава пригода зібрала на вулиці цілу юрбу народу — жінок, дітей, — що йшли за ними слідом.

Якби в пана Козки були гроші, він міг би відкупитися, давши до цехової скриньки музичного цеху певну кількість грошей, але ж у нього, як уже знаємо, таке диво ніколи не залежувалось, а надто тепер, у чужому місці. Отже тепер йому випадало відбувати ратушне ув'язнення або іншу якусь кару.

І напасники привівши його до ратушу та довідавшись, що ніякої іншої сатисфакції з нього, мандрованого дяка, за убозтвом його учинити не можна, забили його в колодку і кинули, як злодія, додолу — в куток, куди ратушний сторож назмітав цілу купу сміття.

Так уподобився сердешний пан Козка многострадальному Іову, що його воля Божа кинула була колись на смітник.

Прискіпувались до нього тіі захланні люди, вибиваючи йому очі його провинною; ба навіть стали говорити, що то він, ідучи до їхнього міста, пограбував ченця, що збирав на монастир (а така подія нещодавно, справді, сталася була, тільки ж бідолашний Козка ні сном, ні духом про неї не знав)... Отаке говорено про людину, що сама ладна була останнім — поважно беручи ці слова — поділитися із своїм ближнім. Найдужче ж сікався, висмикаючи з пліч свою півнячу голову, отой рудопатлий дяк...

Нагодилася на це із своєю скаргою про покрадену цибулю якась перекупка (в неї на шиї висів вінок цибулі) і, побачивши покараного злодія, зарепетувала з усієї сили, що, мовляв, через отаких усяке лихо на світі, та й плюнула нещасному чоловікові межі очі.

Він не став відсварюватися і тільки витер рукавом запльоване обличчя.

Але все це ще тільки пів біди було, а справжня біда прийшла тоді, як урядні цеховики музичного цеху поставили могорича магістратським людям за сприяння у покаранні „зайди”.

Попившись і цеховики і магістратські люди, зчинили гомін, завели співи. Співали спочатку самі, а потім згадали за покараного, підвели його з калодкою на ногах до столу і велили теж співати.

Велике це було знущання і образа, та годі було сперечатися.

Спробував був він вивести бадьорого „джигуна”, та, як дійшов до слів „і на ноги і на руки дйби, надівати”, слъози клубком підкотилися під горло — і ридання, болоче ридання перервало спів. У якої лихої людини не подобришало б серце, цеє бачивши?! А п'яні напасники не зважали...

Ось як писав пізніше сам пан Козка у своїй „Хроніці життя”:

„Єднак же я хоча й покушався співати, але за обліянієм сліз не міг і гласу відвести”...

І інакше всяково підіймали його на глузи вороги, реготались п'яними пиками йому в обличчя, казали танцювати в колоді тощо.

— Мало в обличчя не б'ють, — думав сердега крізь плач, — та не кажуть: радуйся, царю юдейський...

Згадав нещасний чоловік під цю хвилю мучеників, і тішив себе тим, що не тільки він, а й інші великі люди зазнавали збиткування від ворогів, а великий Сократ навіть отруту мусів випити з рук напасників.

Звичайно, від випитого на учті у бідолашного Козки і сліду не зосталось, як також не п'янили його й ті чарки, що їх йому глузування ради наливали бешкетники.

Знадвору раз-у-раз прочинялися двері, і зазирали цікаві, тільки пропіяки на це не звертали уваги... Та от двері, відчинившись, впустили до приміщення самого... пана полковника Солонину. Вздівши його, бешкетники потетерили на місці: один ніс кухля до рота і — впустив його, розбивши на друзки, другий вдарився головою об лутку, набивши, десь мабуть, неабияку гулю, третій урвав мову на півслові...

— Що вам таке, панове? — мовив пан полдовник грузли-

во. — Хіба я, хай Бог милує, татарин, що ви ото так полякались? А ке-лиш і мені чарчину: в роті чисто пересохло...

Та цей його жарт ще більше налякав міщан, бо це свідчило, що він грає ролю, щоб потім дужче вразити своїми справжніми намірами.

Справді, це так і було: він не випадково нагодився сюди, а прийшов перевірити Козчину справу, бо до нього кинулась, скоро тільки почула про халепу, сама Лукія, благаючи врятувати неповинного чоловіка.

— Хіба я гатрин, хай Бог милує!?

Дебела його постать, уже немолода, була туго оперезана зеленим поясом поверх дорогого фаленбишевого жупана; при боці висіла яничарська під сріблом шабля.

Спочатку пан Солонина удав, що не помітив колодника, і тільки аж тоді, коли мав уже в руці чарку і перехилив її в рот (крізь ту чарку просвічувалось жовте вечорове світло), зачепив, немов ненавмисне, широким плечем припнутого колодкою до одного місця Козку.

Від того поштовху сердега мусів ловитися землі руками.

Тоді пан полковник оглянувся і звів здивовано свої товсті сиві брови, такі товсті, як його пальці, що ними він держав чарку.

— Отак пак! — промовив він грізно, насуплюючи тії брови. — Це що таке? Хто це? Хто ти такий? — торкнув він ніском свого сап'янця нещасного лежачого бакаляра, а потім відступив, узявшись в боки.

— Я покійного прилуцького сотника син, — промовив вимученим голосом Козка: — Трохима Козки...

— Трохима Козки? Відважний був сотник...

— Козки, вельможний пане...

— Га, це так! обернувся пан полковник до переляканих цеховиків. — Магістрат знову без мене кари накладає...

За одну мить був Козка звільнений, ба ще й помститися своєї кривди міг би, бо полковник запитав його, чи не хоче він, щоб дехто із свавільців посидів на його місці.

Але добрий чоловік поклав цим разом не мститися, а попросив тільки йому сказати кілька слів у науку нахабним напастникам.

Пан полковник дозволив, і він звернувся до гурту збентежених, як вівці, бешкетників з такими словами:

— Дякую Богові милосердному за те, що на світі ще є добрі люди, і за те, що лихих він карає рукою посланих від нього... Кого ми вважаємо за злого? Того, хто, засліплений злістю, не вважає на розум, того, хто використовує скруту ближнього свого і робить собі з того радість; того, хто з громадського

закону робить ідола, і нерозумно його застосовує. Так робили книжники та фарисеї з законами народу юдейського, так робите й ви, — обернувся він з рухом руки до ворогів своїх, — нерозумні судді... Сказано: якою мірою мірите, такою і вам одмірять. Амінь.

Панові полковникові ця Козчина промова дуже вподобалась, і він — в думці йому, видимо, наклонувся якійсь новий намір — поспитав обізнаного з святим письмом чоловіка:

— Чи ти й співи знаєш?

— Знаю.

— І службу Божу знаєш?

— Знаю.

— Коли так, іди дякувати в нашому соборі, я побалакаю з о. Саватієм...

Тільки но пан полковник це вимовив, як рудий чоловік, що був передніше наче з усіх найп'яніший, плюсь йому в ноги, піймав руку і припав до неї, цілуючи. А тіло його звивалося в'юном...

— А я ж як буду, пане полковнику?

— „Ага, бач, де я тебе, голубчику, бачив”, — згадав пан Козка того рудого, що в нього пів місяця тому розпитував про будівання собору; бачачи тепер його непорушне в червонім обідку око, згадав, як він тоді виглядав із дверей, боком, — справді, як півні дивляться. Це був дяк Крутяк.

Полковник нічого Крутякові не відповів, висмикнув сердито з його рук свою руку і вийшов. До пана Козки кинулася, плачучи з радості, пані Лукія. Тут же таки тупцявся і пан Мартин та ще дехто з його прихильників.

А надворі уже стояв вечеровий похолод, і тіні лежали впоперек вулиці, як темні зачинала...

VI.

А інша в гречку скаче добре без мужа
Аж після праці іноді нездужа,
Та й при мужу інша теж справує
І тим хлібом людей голодних контентує...

Климентій Зинівій.

Справді таки, людина не знає, де згубить, а де знайде... Отак і Козчина халепа вийшла йому на користь. Добре слово пана полковника Солонини дало йому добре пристановище і чесне ймення йому повернуло: церковна громада одностайно обрала його на старшого дяка у соборі, відстановиши від цього діла хаптурника Крутяка. Всім якось раптом стало ясно, що пан Козка, гравши у Мартина Палянички, не чинив ніякісінького

злочину, а тільки складав подяку за притулок і хліба шматок...

По якімсь часі співав уже шановний чоловік у соборі і перейшов жити до школи, де з осені мав розпочати навчання, бо другий дяк був слабкий і до цієї роботи невдатний.

А покищо вільного від роботи часу пан Козка далі знайомився з містом, придбавав дедалі більше знайомих і бував по черзі то в того, то в того.

Його, природня добрість, а ще більше те, що він завмирав і був на тім світі, привертало до нього серця людські, всяке бо знало, що рано чи пізно, а таки доведеться туди переселитися. Отож і кортіло кожному заздалегідь довідатися і про рай, і про пекло, що про них їм статечний чоловік залюбки розповідав.

Про пекло він, щоправда, нічого нового проти намальованого на відомих картинах не міг сказати, бо там не бував, та більшість слухачів сподівались потрапити до раю, догодивши хоч на старість Богові, — тим і слухали охтініше про це місце вічного щастя.

Отже на оповідання про пекло попит був значно менший...

Та й інші всякі історії з багатющого свого запасу він розповідав.

Декотрі з слухачів дивувалися, кажучи:

— І як ото воно, добродію, все те в голові вам уміщається? Отака сила всякої всячини!

На це пан Козка відповідав ось так:

— Людська голова схожа на одну штукуенцію, що її мені колись доводились бачити в Києві: з хлоп'ячої шапки шукара навиймав таких великих речей, що з них кожна була в кілька раз більша за саме вмістище, шапку. Отак і в голові містяться більші за неї історії.

Буваючи в людей, привітний чоловік і хліба-соли у них заживав...

Але найкращими його приятелями лишилися й надалі Паллянички, і в них він бував найчастіше. Особливо з Лукією зайшов він у щиру приятельство. А почалося це з того, що вона з самого початку уважніше поставилася до нього, уважніше слухала його жалібних і веселих історій, — отож вони зблизилися, мовляв, духово. З паном же Мартином у нього — треба казати правду — було небагато спільного, бо сама тільки прилюбність до чарки, а чарка ж, як відомо, це ще не все, потрібне для людини.

Отже статечному чоловікові було дедалі приємніше заставати вдома саму господиню, а та й собі йшла, як там кажуть, цьому на зустріч: поводитись найуважніше саме удвійзі.

...На Семена пішов пан Козка теж до Палячинок. Випита після відправи у соборного протопопа о. Саватія чарка, веселий вигляд міської, з осяйним без спеки сонцем вулиці, по-святковому зодягнені люди — все це звеселило поважного чоловіка якнайдужче, зробило його щасливим.

Та ще веселіше йому стало, як він, зблизившись до Паляниччиного подвір'я, почув із садка голосне Лукіїне співання, бо це, між іншим, свідчило, що вона сама-одна.

— Сливи рве, — подумав в приємність догадливий чоловік.

І йому заманулось, як це й з усяким у доброму настрої буває, якось попустувати, потішити статечну жінку жартом. Обережно, мовчки зайшов він до двору, а потім у садок і, ступаючи навшпиньки, присів за кущем; зробив потім того з долонь дудку і, приклавши її до уст, гукнув:

— Куку!

Лукія, що стояла на високій драбині, приставленій до сливи, озирнувшись назад себе, не добираючи зразу, що воно таке.

— Куку-кук! — гукнув пустотливий чоловік удруге.

— Зозуля чи що? — промовила Лукія вголос. І додала, впізнавши приятелів голос та зрозумівши жарт: — Бач, і мандриком не вдавилась, на Семена кує... А де ви там, гов? Ідїть бо вже сюди, ось хіба ж такі сливи... спілі!...

Пан Козка, кукукнувши втретє і переконавшись за цей час, що Лукія справді сама, а Мартина й поблизу немає (бо інакше й він би обізвався), вийшов моторненько з-за свого куща і, зблизившись до чарівної ірвальниці слив, хапнув її вниз за плахту.

Гукнув захватно:

— Оце ось та слива, пані добродійко?

— Де?

Та жартівливий гість відповів не словом, а рукою і вказав зовсім не туди, де серед густого листу сизіли, як пукаті очі, сливи.

— Осьдечки...

Статечна жінка добре була б огрілася, якби не дужі руки пана Козки: ту ж мить була вона в надійних тих руках.

— А щоб вас — як ви мене злякали! — казала вона, стоячи вже долі і поправляючи на голові очіпка. — А мій п'яниця десь подався, либонь, аж до Хмарок, — заохотила веселого чоловіка до дальших жартів.

→ Не можна ж, моє серденько, щоб він увесь час держався за жінчину плахту... хай ще інший подержиться...

І обгорнув молодицю за плечі, кажучи:

— Лукіє моя, віхо моя...

— Еге, тепер кажете, що „втіхо моя”, а вчора що було? — спробувала статечна жінка жартом поревнувати.

— Що?

— А до сластьониці Гапки хіба не ви залицялись?

— Було, але трошки... Було, було, було, — казав, а руками доводив протилежне: — але трошки... трісі...

— А щоб вас! — сміялась задоволена жінка. — Знаю вже, до чого ви лапки мостите...

Сливник був густий, на межі від Борсука повиростали за літо високі реп'яхи та болиголов, — тож ніхто не міг ані підглядіти, ані інакше як двом щасливим істотам на заваді стати.

Тепле, приємне, як літепло, сонце прозирило крізь поплутане садове верхів'ття, утворюючи на землі, на стовбурах дерев і на листі світляні ніжні плями.

Десь угорі, у меживітті, цвірінькали горобці, обдзьобуючи спілі, аж чорні, вишні, що упрорідь позалищалися ще на дереві.

З бур'яну вийшла мала зозуляста курочка, улюблена Лукіна хатнючка; схиливши набік голову, прискалила вона одно око, як намистину, і подивилась на господиню, немов казала:

— А що це ви тут робите, га?

Потім узяла плукатись попід ногами. А як, притомлені пустищами навстоячки, щирі приятелі посідали у холодку під густим кушем на м'яку мітличку, вона й собі за ними пішла, лагідно сокорячи.

Лукії тепер було, зрозуміла річ, не до неї. Але курочка була несхибна у своїй приязні до доброї господині, що передніше часто брала її на руки, крихтами з долоні годувала та й інакше всяково голубила: вона стала ходити близенько, уважно оглядала господинину руку, покладену в траві, разів скільки стрибала їй на коліна.

Лукія скидала її однією, вільною, рукою.

Кінець-кінцем пан Козка огнівився.

— Що воно за курка... отака нахабна! — мовив він, стримуючись, щоб не скрутити їй голови. А потім пригорнув молодцю близенько.

Курка знову стрибнула. Тоді статечному чоловікові терпець увірвався, і він, ухопивши нахабу за дряпучі ноги, відкинув її з усієї сили геть. Аж Лукія здивувалась — стільки було тепер люті в його руках і погляді. Але — дивне диво! яка незрозуміла істота жінка! — гніву цього вона не взяла поважно, а навпаки, замість щоб нагримати й собі на нахабу, покликала тую курочку до себе і взяла на руки; гладила їй чубик на голові (курочка була чубатенька) і, дивлячись огніваному чоловікові якнайувітливіше ввічі, гомоніла.

— Якби ви знали, добродію, — сказала, — яка вона несуча!

Вона і вам на Великдень — як, дасть Бог, діждемо — нанесе повну підрешітку... Нанесеш, га? — смикнула вона курочку за дзьоба. — Нанесу, кажи, — знесу яечко не простее, а золо...

Вона не докінчила слова, злякавшись раптом незвичайного виразу на пановім Козчинім обличчі: ще пів слова — і він піде з садка назавжди... Тоді вона кинула мерщій курку якнайдалі, а сама прихилилась до дорогого плеча, кажучи:

— Я не знала, що ви такий... нетерплячий...

Курочка деякий час походила оподаль, не заважала. Та раптом упав їй в око барвистий метелик, що сів на зігнуту Козчину спину, і вона, рзівнавшись, злетіла йому на плечі.

Але статечний чоловік був у цю мить в такому стані, коли не то курка (дарма, що вона загородила кігті крізь сорочку в тіло!), а й цілий світ, западаючись у безодню, не примусив би його поворухнутись. Тільки на малесеньку мить зринув був у пам'яті, як велика-велика приркість, Литовський статут з його 12 артикулом та Магдебурське право, кн. „Порядок”, з артикулом 8. Але зараз таки власне життя показалося йому проти того, що діялося, недорогогим, байдужим...

— Ет, — подумалось йому, як людині, що їй солодко умирати, — хай буде, що буде..

Цим разом добрі приятелі побули вкупі довгенько, нагомонілись, навтішались досхочу. Вже сливе вечір був, як із подвір'я почувся Мартинів голос, що тільки но прийшов додому.

Мартин кликав Лукію.

Пан Козка зірвав швиденько з найближчого дерева одну сливу і з нею, тримаючи її, сизу, в пучці, вийшов назустріч господареві.

— Оце такі, пане добродію, сливи в Опішні, — мовив, підійшовши ближче. — Вам би їх треба більше завести: добренні сливи...

Потім того пішли всі троє до хати підвечіркувати...

Так минало літо, слив'яне, кавуняче, баштанне, і кінець-кінцем загойдалася в повітрі срібна павоть „бабиного літа”. Пан Козка мав напереді неголодну й нехолодну зиму, а тому спокійно із споглядальним настроєм філософа прощався з цією чудовою порою року.

А взагалі люди, ці муравки великого життя, готувалися до трудної пори — зими.

Прийшовши одного разу до Паляничок і заставши проти сподівання дома обох господарів, пан Козка почув господарський клопіт — розмову про те, що треба переробляти грубу

в світлиці. Господиня говорила про потребу купити гарних кахлів, щоб груба була гарна — як у людей.

— Не радив би я вам купувати кахлі, — зайшов пан Козка в розмову: — тепер кахлі стали виробляти, дбаючи про любов до царської Росії, з державними російськими орлами, так, щоб і вам часом не було того, що трапилось одному хуторянинові...

І він розповів дійсну пригоду одного хуторянина, що мав неабияку халепу через ті орли. До того хуторянина — а це було на Полтавщині — заїхав проїздом якийсь російський офіцер. Хуторянин не потрапив якось гостеві догодити, і той узяв собі на ум помститися. Впали йому в око кахлі з двоголовими державними орлами, у цьому він зумів добачити „слово і діло государеве”, присікався і дав справі ходу. Бідолашного хуторянина, що ото так мимохить переборщив у любові до „імперії”, взяли на катування, допитуючись, з якою він, мовляв, метою пік на грубі царського орла. Пояснити це сердега зумів тільки за допомогою цілого косяка коней...

— А в вас же немає стільки коней, — закінчив зичливий чоловік.

VII.

Школа всяким странным дім єсть вольний.

Климентій Зиновій.

Ой, ти школо, будь весела:

Вкрали хліба, вкрали соли,

Міх гороху і квасолі

Ще й коробку бараболі

Школярська пісня.

У соборній школі, що в ній ото був тепер за „директора” пан Козка, на осінь зібралось дев'ятеро „шкільних виростків”, від чотирнадцятьох до тринадцятьох років завстаршки. Отже серед них були люди й зовсім поважні — і віком поважні і, сказати б, на вигляд.

Справді, декотрі з-між них так просто таки, здавалось, і вродились на страх ворогам віри християнської, і до лица їм було не так перо гусяче, як козацька шабля, не так хитро-мудре „тму”, „мну”, як поклик бойовий. Якби тільки вдягти котрого, замість хламиди дяківської, в жупан добрий, а замісто правдивого страхіття на голові, що в ньому, бачилось, могла б помстити гніздо лелека, та зробити чепурну оселедець!..

До таких молодців, видима річ, і зблизитись було небезпечно, не то що вчити, цебто скубти за вухо чи за чуприну, на гречку в куток ставити чи там законних субіток давати, як не втне який неборак отого „тму”, „мну”.

„Законні то вони законні, — так приблизно міг би міркувати про субітки дидакал, — а що буде, як зупіє отакий лобур десь мене пізенько ввечері?!”

Але такі міркування могли бути в кого завгодно, тільки не в пана Козки, він бо знав, що життя не раз і найвідважнішим не дозволяє бришкати. Буває, мріє людина і почувається на силі гетьманом бути, а життя покладе йому весь вік „золотарювати” у відомому прикрому розумінні цього слова. Дасть зичлива доля котромусь із людей міць тілесну, щоб над іншими верховодити та їм шій гнути, аж воно, дивись, його власна шия — наче то не козацька, а воляча шия — у ярмо потрапила.

Отак кінець-кінцем і школярам: зайдеш у перерік та сварку з „директором”, від пана полковника настановленим, — треба з міста тікати, а де ти проти зими дінешся? Отим то й доводиться не одному відкладати „подяку” до весни, або ще й далі, бо не завжди буває зручно зробити це й весною.

Опріч того, Козка попри всю свою добрість ще й шанувати субітки, як один з найдоцільніших виховно-навчальних засобів: відомо бо, що в житті „за битого двох небитих дають та й то не беруть”, як сказано в одному прислів’ї.

Отак міркуючи, звелів пан Козка найближчої суботи відшмагати найстрашнішого з страшніших — Хропалю, людину величезної сили й неабияких здібностей щодо тамтієї „подяки”.

А що страшний був Хропаль, так це так! І в образ видавався якимсь ідолом поганським: щелепате, вилицювате обличчя й здоровенна, наче коняча — не людська, руда голова...

В понурім його погляді ніколи не світився усміх, а все тільки зазлість.

Якже коли й заманеться йому пожартувати, то ті жарти завдавали іншим не що інше, як самий клопіт. Любив він, наприклад, давати іншим хрущики в ніс, приказуючи:

— Оце тобі раз, оце тобі два, щоб була розумна твоя голова...

І бив так, ніби чужі носи були не носи, а крем’яхи. Або припліскував своєю широкою долонею ззаду, там, де, мовляв, ноги починаються — давав підплесня, бив по потилиці — давав заплесня, бив зверху по голові — давав наплесня. Були в нього ще підскубки (скуб на чолі і на висках угору), наскубки („наскубував” чуприну на чоло) і заскубки (скуб з потилиці вгору)...

Не в одного цих жартів і сльози, буває, закапають, а йому за це не смій ніхто й накриво сказати...

Тільки гуртом, усі восьмеро, могли збороти школярі, цього дужаку. І цього загального обурення, як буде видно далі, боявся Хропаль.

А втім, із нього міг бути й непоганий товариш, особливо незамінним був він у здобуванні чогось істинного. У таких справах він звичайно був за ватажка, вів перед, а як доводилось відступати, відступав останній, підставляючи свою дебелу спину під дошкульні удари переслідувачів.

Ще одну він непогану рису мав: був твердий, непохитний у намірах.

От і цим разом: дарма що субітки випали йому несподівано і саме тоді, як треба було готуватись до задуманої справи, він, почухавши побите місце та підв'язавши очкура, зразу ж звернувся до товариства з розпорядками.

А справа була поважна: думка була вкрасти наступної ночі курей не в кого, як у самого Зиновія Борсука.

Тут були у хлопців такі міркування: хоч і небезпечно було зачіпатися з цим багатієм, так зате кури в нього були не лічені (так їх багато було), і ніхто — в разі удачі й не помітить пропаду якогось там десятка.

Задум цей був дуже милий школярським серцям, — тим усі й кинулися залюбки виконувати Хропалові накази: який готує черепка на сірку (тією сіркою мали підкурювати курей на сідалі, щоб просто в мішки падали, почадівши), який мішка спорожнює, а дехто й кийка про всякий випадок готує.

Сам Хропаль наготував добрий широкий міх, а в той міх можна було б забрати усіх курей із підрею. Біля нього, Хропаля б то, вертівся найупадливіший його помічник, промітний, невеликий на зріст Тимко Пурик; за малий час у Тимка був уже готовий черепок із сіркою.

Опівночі, як уже пан Козка заснув на печі (робилося це так, що він наче б то нічого не знав, а насправді він спав так, як ото кажуть, що „спить і кури бачить”), шестеро хлопців видились у похід.

Місто спало. Над ним височіло погідне осіннє небо — тихе, незакаламутне. Раз перекреслила небосхил, падаючи, зірка — як викресана кресалом іскра... Ясний Віз полум'янів тихо своїми зорями, і тії зорі, здавалось, з усієї сили співчували запозятливим школярам. Зорі бажали їм успіху.

— Куди путь держите, хлопці-молодці? — питалися потиху одні.

— Вони по кури йдуть, — казали другі.

— А, по кури... Щасти ж їм, Боже, на все гоже! — зичили треті.

Будівлі в темряві скидалися на якісь привиди, і, тії привиди уступали гуртові завзятців-молодиків з дороги, як вони зближались до них: ставали вбік і робилися сонними хатами, звичайними повітками, перехнябленими лісами тощо.

Хлопці бралися обережно попід лісами, попід голими вже садками, топчучи босими ногами їхнє літнє одіння — м'яке листя. Де треба було — мовчки перебігали вони, довгі тіні з торбами та ломаками в руках впоперек вулиці.

Хропаль вів мовчки перед, решта підбігцем поспішали за ним.

По якімсь часі вже були на греблі, що з неї треба було спустатись до Борсукової левади, коли чують — щось іде назустріч, гомонить.

Як на команду, всі покидали мішки, а в кого були черепки з сіркою, ті поставили їх, нахилившись, кожен близько біля своїх ніг, щоб потім, як промине халепа, легко можна було їх знайти.

Та за хвилину було ясно, що то: то йшов, поточуючись, заблукалий п'яний, варнякав сам із собою.

Хропаль підпустив його, поки порівнявся з ним, а тоді мовчки підставив йому свою ліву ногу, а правою дав під п'ясу, і той став стовбула, нарікаючи на пеньок, що чогось опинився на шляху.

Падаючи, п'яний зачепив одного із завзятців — Парাপостола, що боячись загубити свій черепок, був ніби прип'ятий до одного місця і через те не відскочив з дороги.

Потім того спустилися хлопці в Борсукову леваду, в холодну осінню росу, в холод уночішніх верб та лози.

Роса була така холодна, що товаристо мусіло якомога швидше вийти нагору, рятуючи свої босі ноги. Недалеко від клуні всі присіли в бур'яні, виресали вогню й позапалювали сірку в черепках.

А тоді пішли обережно далі. Найбільша небезпека була — собаки, що їх у Борсуковім дворі була ціла черідка, і всі лихі страшенно (собак дармоїдів Борсук не годував би). Проте, їх чомусь ніде не чути було, вже й курник недалечко — а їх не чути. Та й усе подвір'я спало якнайміцніше.

На дорозі лежали якісь частини (у темряві можна було тільки вгадувати) розібраного воза. Пурик ударився мизинцем ноги об якесь там колесо чи вісь, заскакав на одній нозі, зашипів від болю.

Хропаль гнівно засичав на нього, але в ту ж мить сам уступив у віщось і мусів спинитися, щоб витерти тую ногу об сухий спориш біля стежки.

Проте в дворі, як і перше, було тихо, все спало. Це викликало деяку підозру, особливо відсутність собак турбувала.

— Що воно за знак: собак не чути? — мовив хтсь із хлопців, видимо, найбоязкіший.

А зорі з неба підбадьорювали, спостерігаючи те, що діялось на землі, мерехтіли привітно:

— Сміліше, добрі молодці! Щастя вам, Боже...

Та й відсутність собак, кінець-кінцем, була приємніша за можливу зустріч із ними...

Отак і до курника дійшли, обережненько в середину входять: Хропаль із роставленим мішком попереду, а за ним Пурик і інші з сіркою в руках.

На сідалі засокоріли крізь сон кури, киркнув перестережливо півень.

Синенькі сірчані вогники потроху освітлювали курник. Стало видно обмазані кізьяком і обляпаті курячим лайном стіни, цілі копиці того лайна.

Хлопці піднесли тії вогники вгору, ближче до курей, щоб швидше чад подіяв. Та котрийсь із тих, що держали сірку, небережно підніс її до свого носа — і сам чхнув.

— Цить, дияволе! — зашипів Хропаль: — почують...

— Ми чуємо! — гукнув тут раптом якийсь нелюдський голос, і добрий дрюк огрів найперше його, Хропала б то.

— Хапай! Лови харцизів!

Заскочені отак несподівано, кинулися сердешні хлопці, як ошпарені назад, але й назад уже ніяк було: у дворі уже повно було собак, людей, тюкання.

— Тю-у! сучому синові лацюги! — гукав із рундука сам пан Борсук. — Лупцюйте їх, сяких-таких!

Отам то не скрутно було сердегам-школярам!

Відступали безладно, уростіч, бо в цьому тільки й був рятунок: який у леваду, який через тин, а Тимко Пурик стрибнув у Паляниччин садок і через його подвір'я вибіг на вулицю. Пробігаючи повз хату, він укмітив якусь тінь, що стояла біля ліси і, очевидячки, спостерігала в щілину баталію.

— Таке, як Каленик, — подумав він, та роздивлятися ніяк було, треба було бігти.

Найгірше було Хропалеві і зрозуміло, чому: туди йдучи, він був передній, назад тікаючи, — останній. Попервах у нього таке було становище, що йому ані боронитись, ані тікати ніяк було: його б'ють, а йому не можна розмахнутись під низькою підрею.

Нарешті він добрав способу вискочити на підрю (з труднощами, бо руки й ноги обсковзувались на свіжому курячому лайні) і звідти, прорвавши оселю, вистрибнути просто на вулицю (повз двір був провулок на греблю). Правда і тут його потяг ломакою котрийсь наймитюга, задалегідь поставлений...

Аж перед світом зібралися невдахи до школи і взяли оглядати втрапи: у того холоша розпанахана, тому литка поку-

сана, у Хропаля виросла на лобі велика, з кулақ завбільшки, гуля, немов її хто посіяв там. Проте кожен уважав, що виходилися з біди усі цілком щасливо...

Гомін у хаті розбудив на печі пана Козку, і він озвався до школярів своїм приємно-лагідним голосом:

— Чом це ви не спите, хлопці? Мабуть, кури патраете?

І ці його слова, добрі слова доброго вчителя, показалися всім глузуванням, — тим ніхто нічого й не відказав.

А Хропаль вилаявся похмуро собі під ніс.

— Га? — перепитав ще раз статечний чоловік, перевернувся на другий бік і знову заснув.

Перед школярством же на повний зріст стала таємниця — хто сповістив Борсука про задуману крадіжу... Хто зрадив голе товариство, приподоблюючись до багатія? Хто?

Відповіді не було.

— Н-ну, — заскрипів зубами Хропаль, обережно лягаючи побитими плечима долі на соломку. — Хіба не довідаюсь...

Від нього дуже тхнуло курячим послідом.

VIII.

До милої небоги нема
далекої дороги.

Нар. прислів'я

Каленик прислухався.

— ...І Господи, як я люблю про хлопців балакати! — казав Присьчин голос, Приськи, Борсукової кріпачки голос, що звичайно працювала в пекарні, а тепер чомусь була в Мотриній кімнаті.

— І я люблю, — сказав Мотрин голос. — А які тобі більше до вподоби — чорняві, еге ж?

Приська аж захлиналась, розповідаючи:

— Як була я на хуторі, до мене ходив Ничипір...

— Чорнявий?

— Цього вже не скажу, бо він усе ввечері приходив. Оце лежу було в клуні...

— А чи подобається тобі Каленик Чорнієнко?

— Цур тобі, окатий, хай тобі банька лусне! — сказала Приська: — ні се ні те...

— Чи не чортова тобі рябуха! — вилаявся подумки Каленик, не сміючи й писнути вголос.

Але тут треба сказати, де це та як міг Каленик підслухувати цікаву для нього розмову. Це він чув, сидючи на груші, що росла в Борсука за хатою і схилилася гіллям до напільного вікна.

Була вже справжня осінь — мокра, з дощем, з довгими вечорами.

Садок, що перше був Каленикові за посередника в його любовних пригодах, обернувся тепер на липке, слизьке хмеччя; мокре жовте листя липло до всього — до ніг, до рук, як гідке жабурино. У такий садок, звичайно, нікого не потягне, і Мотря з якогось часу перестала зовсім у ньому бувати.

А закоханий парубок мучився, її не бачачи. Деякий час ходив іще в садок, слабка надія водила туди, але вже бачив там тільки когось із челяді, як ішло котре в густу високу болиголову, що вибуяла за літо, як ліс...

Мотря ж тепер здебільшого в хаті сиділа і навіть до „тітки Лукії“ перестала ходити.

З болючою тугою дивився сердешний Каленик вечорами на напільне борсуківське вікно, а те вікно так привабно жовтіло крізь сутінь і мряку...

Але побачити щось у це вікно з Паляниччиного двору ніяк не можна було: одно, що вікно дуже мале (напільне ж), а друге — його затуляло галуззя отієї розлогої груші, затуляла одна її гілка, схожа на руку, зігнуту в лікті, схилена під стріху до самісінького вікна.

Але водночас ця гілка-рука показувала сердезі напрямок його солодко-болючих прагнень, мало не словами приказувала: „Виліз би ти, козаче, пізенько ввечорі на мене та й побачив би ту, що її тобі треба“...

Отже одного вечора парубок таки не втерпів, піддався на солодку спокусу: виліз спочатку на лісу, на лісі ще якусь там хвилину повагався, потім переліз на грушу, а тоді й на тую гілку сягнув.

Лежав ото тепер на тій гілці животом, схований у ряснім гіллі, в темряві, і слухав, як Мотря гомоніла з Пріською.

Лежати так було зовсім безпечно. Трохи погано було, що гілка, угнувшись під вагою його тіла, при найменшому порусі шкрябала дрібними гілочками, немов кіхтиками, в шибки.

Отже треба було зовсім не ворухитись.

Знизу пробіг поза хатою спущений на ніч з ланцюга білий, видний у темряві собака.

Каленик посміхнувся: був він тепер для лютих Борсукових собак недосяжний.

— ...Ні, чого? — заперечила Мотря оте, на Каленикову думку, дурне Прісчине патякання: — У нього очі дуже гарні... і брови...

Чуючи таке з Мотриних уст, щасливий парубок аж рота роззявив, пильнуючи й слова не пропустити; пив музику найдорожчого голосу з утіхою, що її тільки закохані зрозуміти

можуть. Серце, притиснуте до дерева, дужче забилося в грудях.

— Чи й не очі, — каже знов Пріська: — як гляне, то й молоко кисне...

Стиснувши кулака, Каленик узяв собі на ум „віддячити” паскудній дівці за таку послугу.

— А Китиченко Петро — який, на твою думку?

Тут Пріська (чути було) хитренько засміялась.

— Про нього правди не скажу, бо ви розгніваєтесь...

Каленик затремтів від цікавості: йому давно хотілося з'ясувати справжню Мотрину думку про цього, як він думав, свого суперника, сина бунчукового товариша.

А з Китиченка ж суперник був дуже небезпечний, бо мав подостатком геть цікавіше, ніж чорні брови — хутори, худобу... дарма що був рудий, як теля.

Так же бісова Пріська, як на те, взяла тут хитрощами та натяками говорити!..

Щоб зрозуміти якслід це місце з розмови, треба було глянути на Мотрине обличчя (о, йому треба було те обличчя побачити!), і парубок зсунувся по гілці трохи нижче: Мотря сиділа на постелі вже в самій сорочці, розплітала чи заплітала свою товсту косу, і та коса красовито звисала їй із плеча.

— Голубонько мила! — прошепотів закоханий хлопець, уперше в своїм житті уживши цих ніжних, із пісні взятих слів, і хотів був ще нижче спуститися...

Але... від цього його руху гілка загойдалась і зашаруділа по шибі.

Пріська прислухалась.

— Що воно таке? Кішка чи що?

Встала з низького стільця, що на ньому сиділа була, і придулилась обличчям до шибки.

Каленик побачив зовсім близько на склі її роздушений ніс, наче свинячий писок. Раптом вона як не закричить, мов несамовита:

— Панночко, нога!... чиясь...

Гляне Каленик — аж так: світло з вікна падало прямо на його заболочений чобіт.

В ту ж мить неймовірний галас зчинився в домі, і переляканий парубок кинувся гарячково-хапливо злазити.

Але зробити це тепер не так легко було: з переляку ноги йому в колінах трусились, як не його, підгинались, не потрапляли на сучки, руки обсковзувались на мокрих гілках.

А з двору тим часом почувся гомін: бігли „за хату”... Тут горопаха зовсім сторопів, хоч лишалося не багато зробити, щоб

злізти: треба було вже тільки переступити з дерева на лісу, а там плигнути додола в свій двір.

Та в цю мить знизу надбігло скількись чоловіка, вхопили бідолаху за ноги та за поли і стягли додола в Борсукове подвір'я.

Не помалу ж і здивувався Грицько, Борсуків слуга, з товариством, як роздивились, що це був Каленик.

— Чи на тебе, парубче, не тю?! — гукне Грицько — Чого тебе туди носила морока?

Каленик мовчав.

На гомін у дворі збіглася вся челядь, дивувалися, ахкали. А що ошелешений парубок уперто мовчав, декому спало на думку, добачити в цьому якийсь злочин.

— Чи не на горище часом хотів він добратися?

І це було, як на обставини, цілком слушне міркування, бо нічим іншим не можна було пояснити такий незвичайний учинок.

Справді чого парубкові лазити вночі на дерево — коли дощ, мокро? „Так”, без ніякої думки й мети людина при своїм умі цього не зробіть! Була, отже, тут якась думка й мета, якась спокуса.

Тож тільки взявши за таку спокусу бодні торішнього й позаторішнього сала, що стояли в Борсука на горищі, можна було пояснити цей загадковий учинок.

Річ зрозуміла, що ніхто й не подумав шукати причину в гарячій почутті бідного молодика.

З свого боку Каленик також не міг цього сказати, бо одно, що соромно, а друге — це був би ще більший злочин, бо в такому разі вийшло б, що він на честь і „цноту” дівчини статечного роду важив.

Вийшов з хати на рундук і сам пан Зиновій.

Каленика привели в двір, Грицько і ще один, не меншої сили наймит цупко тримали бідолашного парубка за руки.

— Чого ти туди лазив? — гримнув сердито пан Зиновій.

Каленик мовчав. Стояв у юрбі, укритий соромом, не смів і очей звести, бо знав, що серед інших і Мотря стоїть, дивиться на нього.

— „Все пропало, все пропало”, — билася гарячково думка...

— Чого ти туди лазив? — спитав Борсук удруге, і з голосу його знати було, що серце йому набігало дедалі дужче.

Каленик почав тремтіти з ляку, але, як і перше, мовчав.

— Чого лазив, питаю?

Відповіді не було.

Тоді Борсук гнівний-лютий (такий ланець посмів йому не відповідати!) звелів відвести зухвальця до ратуша. Там і ночував горобаха.

А другого дня судова влада поставила йому ось такі запитання:

— Для чого ти, забувши боясть Божу, уночі на грушу лазив, важачи на добро доброчинця вашого пана значкового товариша Зиновія Борсука? З чієї намови робив це? Хто мав тобі допомагати у тій злочинній намірі?

Та Каленик і тут не міг нічого відповісти, казав тільки одно слово „так”.

— Задля чого ти зробив це? — питають його вдсяте.

— Так.

— Як то так?

— Так...

Тоді стали йому загрожувати катуванням.

Але в цей час з-між людей, що зібралися й слухали, озвався, виступивши наперед пан Козка:

— Ось слухайте сюди, пане добродію, — почав він, звернувшись до акторської сторони, до позивача пана Зиновія Борсука, — і ви, панове (до суду)! Чи гідна то вашої статечности річ губити за якусь там дурницю — адже він шкоди не заподіяв — молодика? Згадайте, панове, і свою молодість — чи не лазили й ви по берестках, по осиках, по грушах? Всі ви лазили, і я лазив... А якби тепер запитав нас хто „чого ви лазили?”, чи не відповіли б і ми так, як цей бідолашний хлопець відповідає, чи не сказали б і ми „так”? Отже згляньтесь на його молодість і простіть... Учинив він це єдине через свій нерозум... (Так казав, а очима Каленикові показував, що це він тільки для його добра гудить). І Бог наш всемілостивий, що простив розбійника на хресті, учив прощати...

Ще пан Козка не скінчив своєї мови, як до ніг Борсукові кинулася з слізьми Лукія Паляниччиха, просячи теж простити її дурного учня.

Горда Борсукова постать довго стояла непорушно, не здавалась на уклінні добрих людей прохання, і на виду йому стояла сама суворість, як вираз скелі кам'яної.

— І Бог учив прощати, — проказав удруге, як луна (бо не вірив уже, бачачи той вираз, в силу' своїх слів) Козка.

Нарешті Борсук — чи то під впливом цим Козчиних та Лукіїних „заходів” чи з якої іншої причини — заявив, що „я не наполягаю на його покаранні, а тільки прошу записати в міській книзі, що я з ласки своєї прощаю, зважаючи на його молодість і нерозум...”

А самому Каленикові кинув загадкові слова:

— Це я тобі прощаю за твою послугу, хлопча...

Так сердешний парубок позбувся кари і мусів тільки „ви-

ну», себто витрати судові, заплатити. (Заплатила Лукія, а Каленик мав їх пізніше відробити).

Коли після цього всі вийшли на вулицю, пан Козка підійшов до Каленика і тихо його поспитав:

— А ти, мабуть, козаче, хотів на дівчину у вікно подивитись?

Парубок кивнув невиразно головою.

— Отака чудасія! — вдарився статечний чоловік об поли руками: — то це ми палке почуття, гаряче кохання до нерозуму прирівняли! Чудасія... та й годі...

І він замислився: йому було прикро, що доброму парубкові таку пеню прикидають — крадіжку...

Угорі важко перекочувались осінні дощові хмари...

ІХ.

„Силогізм любови“

По якімсь часі після прикрої Каленикової пригоди пан Козка покликав його до себе в школу, — покликав; а не прийшов сам туди, куди йому дуже приємно було ходити: до Паляничок би то.

А зробив це він не для чого, як для приховання того, що він намислив зробити і чого, отже, навіть Лукія не повинна була знати. З цих же такі міркувань обережний чоловік сказав Каленикові прийти такого часу, коли школярства не буває в школі — в обід: у цей час вони нишпорять здебільшого по місту, шукаючи поживи.

Проте, не зважаючи на ці заходи, склалося не зовсім так, як гадалося: один із школярів, Тимко Пурик, не пішов „обідати“, а сидів дома, і Каленикові хоч-не-хоч довелося з ним зустрітися.

Тимко щиро зрадив гостеві і зразу ж запросив його зіграти в дамок новими, щойно зробленими дамками (він саме достругував останню, держучи в руці великого колодія).

Почувши таке, пан директор нагадав забудькуватому хлопчаків про пишні сороковини в козака Перегородька.

Але Тимко волів у дамок грати, а їсти не хотів.

— Хіба ти вже де-обідав? — спитав із дбайливим тоном у голосі пан директор і додав, що Перегородько доброго кабанця заколов за упокій душі небіжчика-батька.

А як недогадливий хлопець відрік, що такі не піде, хай би там і десять кабанів закололи, — статечний чоловік мусів удатися до найгіршого (і для хлопця, і для справи, як це вий-

шло далі): узяв іззду, там, де „брехня”, де найдужче болить, неслух'яного школяра за чуба і вивів із хати.

Проти такого заходу Тимко, зрозуміла річ, не міг опором стати, а слух'яно поніс свою голову поперед учительової руки, тільки злегка покивував нею, немов той цяцьковий москаль, що його смикає за ниточку чиясь рука.

Вивівши упертого хлопчика з сіней, директорова рука пустила чуба, а натомість трахнула дерев'яним засувом, зачиняючи двері.

Тимко аж підскаочив з цікавості, уздрівши таке.

— Отака ловись! — промовив ошелешено. — Щось надував диявол товстопикий...

Лапнувся мимохіть рукою за наскублене у потилиці місце, а тоді, як підкинутий поривом вітру, кинувся за хату, там стербився на „ограду”, а звідти поліз на оселю. Тільки мить постояв, як черногуз, біля димаря, зазираючи в нього, а потім взяв спускатися животом у бовдур.

З того, як він це спритно робив, було знати, що це дуже знайомий йому шлях, може, навіть знайоміший, ніж ті двері, що тільки що так прикро зачинилися перед його носом.

Лізти у бовдурі не було трудно, бо по боках випиналась обмазана глиною лоза, і за ту лозу можна було руками братись і ставати ногами.

Сажі у бовдурі теж було не багато з тієї причини, що Тимко сам частенько її трусив, користуючись цим ходам замість дверей.

Цим разом Тимко спустився не до краю, а затримався на передостанніх „східцях” і став прислухатись до розмови в хаті.

Чути було добре, бо бовдур був якраз біля хатніх дверей.

— ...Мені, козаче, треба знати, — почув Тимко панів директорів голос: — чи вона тебе хоч трохи кохає... Яка твоя думка про це? Чи ти їй сам хоч натякав еси? Ні? Нічого не можеш сказати? Гаразд. Тоді ми спробуємо це зараз з'ясувати... адже я вивчав в колегіумі логіку та силогістику!

Він трохи подумав, а потім загомонів знову:

— Отже вдамося до спасенної у нашій скруті силогістики. Перша, б і л ь ш а, передумова у нас, козаче, буде така: всі жінки виявляють прихильність до милих їхньому серцю чоловіків а) не словами, а ніжністю в погляді, б) „ненависним” приторкуванням до рук милого і в) повсякчасними розмовами про коханого з третьою особою, хоч би тій третій особі й нецікаво було про нього слухати. Друга, м е н ш а, передумова складатиметься у нас із *terminus* у „Мотря”.

— „Мотря? Яка Мотря?” — відгукнувся в бовдурі на перше зрозуміле в учительовій мові слово Тимко. — „Мотря?”

— Цю другу передумову нам треба ще встановити, — вів свою мову далі пан директор. — Відповідай мені, козаче, на питання! Перше питання: чи дивилася колинебудь Мотря тобі ввічі... приязно?...

— „Мотря? Яка Мотря?” — гарячився Тимко.

— ...так, як це тільки жінки вміють дивитися? О, божественна стате! Яка ти чарівна буваєш іноді!... Так от, чи було коли таке? Га? Чого ж ти, хлопче, мовчиш? Я розумію твою скруту, але цього нікому не минути, хто хоче дружитися...

— Дружитися!? — проказав Тимко пошелки, забувши, що він зовсім стороння для цієї розмови людина і не має права на таке втручання. І рота, як роззявив, тее слово проказуючи, та так і забув стулити; слина бо-зна чого потекла йому в роті.

— ...Колись і мене отак батько допитував, — казав Козка, тільки до запитань мав покійник-батько ще й ціпка в руках і тим ціпком мене до відповіді заохочував. Але мое становище було важче за твое: у мене був уже готовий гріх... Гай, гай! Як давно все це було!.. Який би я був щасливий, якби воно вернулося, нехай би і з отим ціпком! Тільки ж не вернеться, ні...

— Дивилась, — слух'яно, але ледве чутно вимовив Каленик, згадуючи щасливі хвилини, такі, як була отоді, коли він дрова впустив...

— Гаразд...

— А розпитивала Пріську про мене — як я в вікно з груші дивився... і мене хвалила...

— „Мотря Борсуківна”! — мало не крикнув Тимко. — „Овва! З свинячим писком та в пшеничне борошно”...

І від цікавості завмер, не дихав. Спустився ще на один „щабель” нижче.

— А до рук не намагалась торкнутись? — спитав Козка.

— Ні...

— Мабуть, не було нагоди. Доведеться ще трохи почекати, щоб був повною мірою другий terminus меншої передумови... А тоді ми зробимо умовивід: ergo, Мотря Борсуківна кохає Каленика Чорнієнка... за його вроду кохає і не зважає на його нестатки... А тоді, — голос у статечного чоловіка забринів крицевим тембром, урочисто забринів, — пам'ятаєш, що я тобі про Лісовського казав? Ви втечете, а я попа знайду, і той тіп вас повинчає...

Почувши таке, Тимко не втримався, нога сприснула, і він гупнув додолу, турнувши кочергу та вдаривши нею об відро з страшним брязкотом.

Хоч розумові було ясно, що цим разом сердега зовсім загинув, але якась там надія на рятунок притиснула хлопця до

стіни, закам'янила його в нерухомій поставі. Думка пробувала безпорадно зарадити лихові:

— Може, подумують, що кіт...

Але, на жаль, пан директор не подумав, що „то кіт”, а прочинив хатні двері, впустивши більше світла (до того, що проходило крізь щілину у дверях), і вийшов у сіни. А що в голих сінях єдиною схованкою міг бути тільки бовдур, — то він і зазирнув туди.

Одна з соняшних смуг саме в цю мить упала на чийсь ноги у вибійчаних штанах з розпанаханим коліном, на повною мірою нерухомі ноги, такі, що про них можна було подумати, що вони не живі.

Уздівши таке диво, поважний чоловік, щоб довідатись, чиї то ноги, послав руку в бовдур, налапав там вухо, узявся за нього і так вивів на видне того, кому те вухо і ті ноги належали.

Коли пан Козка увійшов до хати із своєю здобиччю, Каленик побачив у нього на виду — на чолі й на носі — крапельки поту і червоні плями, ознаки гніву.

Не можучи стримати того гніву, обурений чоловік крутнув, таки міцненько, вухо неслух'яного хлопця.

— Не буду... ой не буду, — швиденько заголосив Тимко і став також швиденько христитися з-під учительової руки, пристосовуючи хреста до нахиленої в один бік голови.

На щоках у нього чорніла сажа, як у якого актора, що наготувався грати...

Учитель, хоч і зрозумів оте христіння, одначе зажадав ще й словесного підтвердження тієї клятьби, зажадав під загрозою найстрашнішої кари.

Тимко клявся і нахилився їсти на знак щирости землю, хоч це й незручно було робити через те, що вухо було в учительовій руці.

Нарешті добрий вчитель поймав таки віри його клятьбі...

Увечорі того ж таки дня Тимко Пурик опинився, бережко оглядаючись, біля Борсукового двору, біля високих дубових воріт.

У хлопця була, зрозуміла річ, думка побачити Мотрю, а побачивши, розповісти про все, почуте у бовдурі.

Звичайно, за цю новину він сподівався одержати якусь заплату від багатой дівчини, бо ж відомо, що всяка послуга заплаатою красна.

Деякий час він ходив попід парканом у сизій тіні вечера,

боязко шкрябаючи чобітьми по замерзлому грудді і вдаючи, ніби то він дивиться на гав, як вони скісно спускаються — мов на лідяку з гори — на шлях, на кізяки. Навіть узяв, збивши за-каблюком, одну грудку і кинув на тих кізякоїдок.

Але, роблячи це, він навіть не чув їхнього гидкого киркан-ня, а наслухав, що робиться в дворі.

У дворі було тихо. Тимко підійшов до паркану і зазирнув у щілину.

Тінь від хати досягала вже до половини двору, і в тую тінь, як у вду, входив гурт білих гусей, обережно ступаючи червоними ногами по мерзлій землі.

Гуси ішли з високо піднесеними головами і, бачилося, ні-кого не боялися.

Така поведінка гусячого табунця образила володаря дво-ру, здорового собайла, що білою купою лежав біля рунду-ка: зірвавшись раптом на ноги, собака гавкнув хриплим басом на сміливців.

Гуси стрепенули з несподіванки крилами і, як підкинуті вітром, вискочили з тіні на освітлене вечірнім сонцем місце.

Вогняне проміння упало на біле і зробило з гусей великих рожевокрилих птахів.

Опинившись поза досягом ворога (собака був на прив'язі), гуси збіглися в тісніший гурт і взяли жваво гомоніти про при-году.

Дивлячись на гусей, Тимко, сам того не помічаючи, став тихо насвистувати.

Собака нашорошив вуха, але, не добравши, звідки свист, знову заспокоївся.

Людей у дворі не було. Тільки десь збоку, куди Тимкові не видно було, зашаруділа була людська хода, та, коли він при-слухався, хода зникла.

Знову залягла тиша і тут, на вулиці, і там, у дворі, бо й гу-си нарешті заспокоїлись і пішли собі, похитуючись, до свого сідала, великого прихалабка біля сажів.

А людей і далі не було...

Коли це враз над головою принишклого хлопця як не ро-зійтнеться найогидніший вигук „тю”, і облепистий удар, як обій-ми полоза, оперезав йому плечі та спину, різнув по вухах: це Грицько, Борсуків наймит, підкравшись зсередини отак по-зрадницькому почастивав сердегу здоровоною лозиною.

— Тікай, курохвате! Тю-у!..

Біг Тимко, не оглядався, тікав, скільки духу, а ззаду лу-нало тюкання й регіт...

Після такого почастинку Тимко зрозумів, що досягнувши йому, обшарпанцеві-школяреві, до багатієвої доньки не так то

й легко і що тут не зарадить і його дивовижний хист лазити через паркани, на дерева, у димарі.

Отож у цьому, власне, й була єдина користь від першої спроби, у такому, мовляв, просвітлінні.

Згадав він і нещасливу Каленикову пригоду на груші... Отим то він і не вживав деякий час ніяких заходів щодо здійснення свого заміру.

Проте, це не означало, що він того заміру зрікся: якась непереможна сила тягла його до тих злоповісних воріт і далі. Отже, перегодивши якийсь час, він став знову, тільки вже з більшою обережністю, ходити до Борсукового двору і зазірати в щілини.

Дивлячись у щілини, Тимко бачив усе багатієве подвір'я, всі будівлі.

Борсукова хата, головна будівля, стояла спиною до Паляничного двору, а рундуком у двір і панувала над усеньким подвір'ям. З другого проти хати боку стояли рублені комори, а далі вниз повітки та сажі для худоби й свиней. Посеред городу, затуляючи для ока город, стояла широка, як велетенська діжа, стодола.

Після кількаразових відвідин Тимкові стало здаватись, що ці будівлі схожі на тих людей і тварин, що в них живуть. Так, хата — не хата, а панський будинок — це сам суворий на вигляд Борсук, що визирав з-під своїх брів-острішків. Стодола — гливка пані Борсука, що йшла з левади, важка, відгодована, — йшла і не могла вийти. Комори — кирпаті кухенні жінки, ув очіпках. Повітки й сажі — свині й поросята. Ну, а звід-журавель біля колодязя — це Грицько з підійнятою вгору лозиною.

По подвір'ю скрізь рябіли кури, гуси, індики і сипалися раз-у-раз білими пелюстками з неба голуби...

Двійники будівель — люди, вештались, нічого не відаючи про те, що на них із щілини дивляться: бігали від хати до комори дівчата, виводили до колодязя напувати коней парубки...

Один раз бачив Тимко, як пан Борсук, вийшовши на рундук, став усяк у світі лаяти Грицька, і журавель-Грицько схилився перед паном так, наче він був не дужака Грицько, а якийсь дуже боязкий школяр, що готувався скоштувати субіток. Це видовище, зрозуміла річ, Тимкові дуже сподобалось. — „Чого ж ти лозиною не вимахуєш? — подумав він злорадно. — Га? Так тобі й треба, посіпако!..”

Бачив другого разу пані Борсучку: Пріську лаяла...

Нарешті одного дня Тимкові пощастило побачити Мотрю: вона розвішувала з дівчатами різну одягу, щоб провітрити її в сухому морозному повітрі. Довга стяга дорогих кунтушів,

плахт, килимів яскріла через увесь двір, граючи багатими, як само, сонце, барвами...

За мить укмітливий хлопець зрозумів, що до Мотрі найкраще підійти з левади, і якстій кинувся на леваду тим провулком, що був поряд із Борсуковим двором.

Та скоро він показався в оголеній по-осінньому леваді (лози й верби стояли без листя, на капустищі стриміли самі пеньки), як із двору почувся собачий гавкіт, і ціла вервечка собак, ладних розшматувати сердешного хлопця на клапті, кинувся в леваду.

На щастя, поблизу була крива, сучкувата верба, така, що на неї зручно було і в чоботях лізти.

Ув один черк опинився Тимко на тій вербі.

Собаки прискочили до верби, але вже нічого не могли вдіяти; стали гавкати, позадиравши голови, вгору. Але по якомусь часі, вони очевидячки, зрозуміли, що з цього гавкання нічого не вийде, — ото ж і облишили гавкати, а замість того полягали на певній відстані круг верби і стали чекати, пасучи кожен рух бідолашного хлопця очима: як тільки він якнебудь ворухнеться, вони вмить зриваються на ноги і зчинюють лункий у лункій балці гавкіт...

Не в малу ж і халепу вскочив цим разом „Тимко! І це він незабаром зрозумів.

Спочатку він думав, що дівчата якось виглянуть за столу, поцікавляться, чого собаки гавкають.

Але час ішов, а ті й не думали виглядати.

„Мало чого собаки гавкають, — десь мабуть, думали вони, — на те вони собаки...”

А найгірше було те, що собаки дедалі дужче заспокоювались, ніби подрімали, а це означало, що на хлопцеву біду ніхто не зверне уваги.

Не маючи ніякої надії на допомогу з двору, Тимко вирішив помиритися з самими собаками, інакше кажучи, пішов на хитрощі.

Звичайно, в таких випадках собак задобрюють, кинувши їм хліба, але в Тимка з собою хліба не було, та й не йому, голодному школяреві, підкупляти неголодних багатієвих собак...

Ото ж він спробував просто ласкаво до собак забалакати — піймав своїми очима погляд найбільшого кудля і обізвався улесливо-приємним голосом:

— Цюцю, Лиско! Ах ти ж такий, чого ти гавкаєш? Цюцю!

І удав, ніби то хоче злазити, спустив одну ногу на нижчий сучок.

Та „Лиско” (може він і не Лиско був) умить зірвався на ноги і хрипко загавкав; за ним зняли гавкотняву інші...

Тимко підібрав ногу на попереднє місце.

Собаки знову почали заспокоюватись, знову полягали.

Пождавши деякий час, бідолашний хлопець ще раз спробував побалакати.

— Цюцю, дурні, — загомонів: — на...

І відколупавши шматочок кори, кинув у напрямку до ватажка, отого білого кудляя.

Собака скосив погляд у той бік, де впала тая грудочка, але й не поворухнувся, щоб устати...

Виринула десь була у сердеги Тимка надія на те, що собакам набриднє чекати, і вони підуть геть.

Але час ішов, а собаки й не думали йти.

Тоді Тимко раптом відчув у грудях страшний розпач, усвідомлення того, що бісова собачня може так і до вечера, до ночі просидіти. Йому навіть страшно зробилося самому у безживній мерзлій леваді, де мороз не мав ніяких перепон, зростаючи на вечір. Від того морозу вже починали мерзнути руки й пальці на ногах — бо їх не можна було поворухнути.

Сонце ледве жовтіло, висячи низько в якійсь холодній, непрозорій імлі.

Не змігши стримати болючого розпачу, бідолашний хлопець заплакав.

Коли гляне: з двору за стодолу в якійсь там своїй справі вийшов Грицько і, не бачачи обложеного на вербі хлопця, заходився коло тієї своєї справи. І от Тимко, хоч як прикро йому було це робити, звернувся з уклінним проханням до цього ворога.

— Дядечку, — озвався крізь сльози, — проженіть собак, дя...

Собаки, угляdivши людину-господаря, посхвачувалися на ноги і знову скажено завалували.

Грицько глянув на леваду, зрозумів у чім справа і зійшов униз до верби.

— Чого тебе туди лиха година стаскала, лобуряко? — нагримав.

— Я хотів гавине гніздо видрати... — гляне, ніякого на вербі гнізда немає, та й яке могло бути гніздо восени: — хотів...

Грицько нахилився, взяв сухого сояшника і відігнав собак.

— Злазь...

А як Тимко зліз, дав йому ззаду доброго стусана, щоб мовляв, по чужих городах не лазив, хоч і нічого там, тепер, восени красти...

Тимко кинувся з усієї сили геть і на стусана того не звернув уваги, дуже бо дрібна була проти визволу кара.

Думаючи про те, як би довести Каленикову справу до зроби, пан Козка розумів, що тут на перешкоді стоїть, крім Мотриноного багатства, ще й відсутність справжнього зближення між молодятами. А це останнє можна було пояснити, зокрема, тим, що вони в житті (дарма що по-сусідськи жили) тільки випадково і нечасто зустрічались.

Отим то він узяв собі на думку посприяти молодій парі ще й у цьому — вирішив узяти обох — і Каленика, й Мотрю, в свою півчу.

Найбільші труднощі в цій справі були, зрозуміла річ, з Мотрею. Але як духовна особа, Козка знав, що брати участь у церковній справі це честь і для багатого, і не один був на його пам'яті випадок, коли якийнебудь сотник чи яка інша значна персона читали залюбки в церкві апостола. Особливо надіявся тепер Козка на стару Борсучку, бо знав, що їй приємно буде, коли її дочка у храмі Божому співатиме. Він навіть уявляв задалегідь, як вона з цим носитиметься: слава ж, як відомо, і для багатого приємна річ.

Справді, Борсучка зразу ж таки згодилася відпустити дочку в півчу ба й привела її сама на першу співанку, хоч це й наробило чимало переполоху в голій школі.

Сам Козка помітно схвилювався, побачивши пишну панію у себе в господі.

Але в душі він звичайно радів своєму успіхові.

Багату гостю, пишно зодягнену, посадили на найпочеснішому місці — на покутті.

Борсучка, сівши на вказане їй місце, передовсім оглянула убогу хатину, її голі облуплені стіни, зашмаровані, як шевський нагрудник, нечепурний, нічим не засланий стіл і чорні дерев'яні, лави.

— Не ошатна наша куща, паніматко, — мовив потульно з господарською заклопотаністю пан директор: — ніхто не піклується нами... Он у країнах західних дбають про школи всі...

— Я пришлю дівчат, хай помажуть, — був відгук. — А на стіни, є там у мене, візьмете Божу Матір Нехворощанську і „Страшний суд“, щоб бачили — це до хлопців, — яка кара на тім світі за крадіжки, за лихослів'я тощо...

Хлопці, як один, стояли й уважно слухали; тільки Парাপостіл, прихилившись за Хропалеву спину, приставив з пальців до своєї голови роги, виображаючи так одного із намальованих на картині страшного суду пекельників.

Пан директор широко дякував щедрій багачці.

Крім Мотрі, Козка узяв іще декого з простих дівчат, бо хотів зробити півчу на славу і цим остаточно доконати свого

ворога Крутяка. Дівчат цих узяв він ради їх голосів, не так, як Мотрю, що частенько таки „не туди вела”.

Але пан директор терпляче зносив Мотрине хибне співання, і тільки іноді, коли багата співачка дуже вже заважала, він їй казав, щоб тихіше співала, бо, мовляв, краса співу не в гучності лежить.

Чи треба казаати про велику Каленикову радість, від доброго пана Козки йому подаровану? Адже він міг тепер щотижня та ще й зовсім близько свою кохану дівчину бачити!

Стоячи в гурті співаків, Каленик бачив її білу в намисті шию, бачив, як рухались, співаючи її уста, як зводились дівочі груди, ворущачи стрічки, що лежали на них, навмисне перекинуті з-за пліч...

А інший раз, дивись, ще й погляд її бистрий, вимовний свіне в його бік, затримається якусь мить на його обличчі, з його очима стрінеться.

І дедалі частіше скидала Мотря на нього очима, — тільки ж він не витримував тих її поглядів, бентежився і спускав очі вниз.

Проте це не зменшувало його щастя, бо всяке знає, що саме така розмова поглядів чи не найбільша втіха для закоханих.

...Але, крім Каленика, Мотрею цікавилася, хоч і з інших міркувань, ще одна людина — Тимко Пурик.

На його біду, першого разу, коли Мотря прийшла до них, його не було дома: він, як один з уже навчених школярів, читав псалтиря по померлому козакові. Ідучи тоді додому, він довідався від одного школяра про новину і прожогом кинувся до школи.

Але співанка вже скінчилась, і в хаті сидів сам-один пан Козка, читаючи свою улюблену книгу — Гізелів „Мир чоловіка з Богом”.

Ускочивши до хати, задиханий хлопець запитав зопалу:

— Тут була Мотря Бор...?

Пан директор підвів від чорних літер, схожих на сліди пташиних лапок, очі — очі й руку, і за мить у тій його руці, у цупкій пучці, опинилося одно Тимкове вухо.

— Чи не думаєш ти, часом, казати їй про те, про що не повинен казати? Га?

Тимко став своїм звичаєм швидко-швидко христитися.

— Я хотів подивитися... — забелкотав він, збитий із плигу.

— Дивись мені! — нагримав строгий учитель і, випустивши, хлопчаке вухо, спитав, як там йому читалось і що дали.

Отже, сердега й цим разом піймав облизня. Річ зрозуміла, що він став тепер чекати і надіятися на наступну співанку.

Але другого разу, майже разом із Мотрею до хати увійшов якийсь великий у чудному вбранні пан. Це був, як зараз таки виявилось, царський агент для вишукування поміж „черкасами” удатних до співу молодиків.

Пан цей просидів усяк співанку, а наприкінці забрав із собою... самого Тимка, як співака з чудовим голосом.

Так зник із школи незадовго до Різдва Тимко Пурик, непоганий учень і добрий для школярів товариш.

Х.

„О школярах, дрова крадущих”
Климентій Зиновій.

За тиждень перед Різдом послала доля панові директорові (Козці б то) і всій його зголоднілій школі щедрий дарунок: козак Петро Довгань дав за навчання свого сина цілу свиню.

Сталось це ось як.

Шукаючи своїм звичаєм людей, пан Козка одного разу надався до шинку, де їх, як відомо, школи не збуває.

Були вони там і тепер, дарма що у піст та ще й не задовго до великого річного свята пити не годилосьь.

Сиділо в шинку кілька чоловіка міщан у добрих чумарках, підпірзуваних поясами, один, уже добре підпитий селянин, і знайомий Козці козак Петро Довгань.

Міщани сиділи мовчки (нещодавно прийшли), селянок гірко плакався на свою долю і нарікав на Зиновія Борсука, що відібрав у нього сіножать, а Петро Довгань зустрів бажаного гостя чаркою оковитої.

А що був він, пан Петро, уже в такому стані, коли людині конче хочеться любити й обіймати весь світ (у посоловілих його очах уже світилась іскра такої доброти), він обійняв якнайщиріше і поцілував шановного „пана директора”.

Частуючи далі, взяв Довгань ганити ослале громадянство, що не дбає про школу та освіту...

Власне, він повторяв почуті передніше від самого пана Козки слова, що їх той, правлячи плату з заможніших батьків (з батьків тих учнів, що не жили в школі, а ходили з дому), звичайно проказував, як напучування.

Не проминув статечний чоловік і цим разом сказати кілька слів про це ж таки і вказати на приклад німців та інших народів, що дбають про науку.

І от підчас цієї розмови Довгань згадав, що він і сам не заплатив за свого хлопця, і тут же оголосив принародно, що

заплатить сторицею: не мірку пшона дасть, не шматок сала, як те роблять інші, а цілісінку свиню подарує...

— Щоб було дати пів золотого дякові за супліку на Борсука, а то, дурень, поскупився, — скрикнув розпачливо скривджений від Борсука селяк.

Довгань подивився зневажливо на бідолаху і знову сказав:

— Пів золотого! Он я цілу свиню даю... Не вірите? Може думаете, брешу?

І він підвівся, погойдуючись, із лави, упіймав доброго пана Козку за руку і повів із шинку.

Статечний чоловік, розуміючи, що така плата дуже щедра і що нечесно користуватися з п'яної доброти іншого, хотів був відмовитися від свині, але згадав своїх голодних школярів, сиріт Божих, і мовчки пішов за Довганем.

Дочалапавши по снігу до свого сажу, Довгань зразу ж таки вигнав високу, ребрасту свиню і віддав її Козці, ще й хлудину довгу дав, щоб тую свиню підганяти.

(Тут між іншим треба зазначити, що це він, Довгань би то, міг безборонно чинити тим, що був удівець).

Люди, бачивши пана Козку з свинею на вулиці, дивувались, але тільки трохи, бо саме свинячий час був, свині цими передсвятковими днями панували скрізь, свиняче кувікання лунало без угаву в зимовому повітрі. По дворах здіймався вгору густий дим, і пахло смалятиною, свіжим, салом, вабливим духом печених ковбас. Ці пахощі особливо тепер, здавалося, були до речі — коли під зимовий холодок їлося краще...

Пилипівка теж заохочувала людей до свинини, і не одному, мабуть, спасеникові від отих пахощів котилася слина в роті...

Свиня слух'яно йшла поперед свого нового господаря, вгрузаючи у відвологлий мокрий сніг ратицями, зрідка підтрюхикувала своєю горбатою, гостро-ощетиненою спиною — коли поважний чоловік замахував на неї хлудиною.

Так зустрів пана Козку Каленик, що йшов з порожнім козубом у руках — відніс щойно бублики до церкви, де їх продала спасеникам пані Лукія.

Добрий чоловік урочисто запросив і його „душити” свиню, бо, мовляв, Бог, дбаючи про своїх дітей, сиріт, послав свинку й на його долю.

Визначеного дня Каленик, упоравшись по господарству (роботи було багато з огляду на наближення свят), пішов до школи.

Зимове сонце ще було височенько, як Каленик опинився

серед жвавої школярської братії, що вже порала тую свою свиню.

Вздівши його, всі замахали руками, загукали, а спритний Парапостіл прострибав на одній нозі йому назустріч і таким же робом повернувся разом з гостем до гурту.

Свиня була вже не свиня, а бездиханний труп, що його товаристо виволікло на цвинтар смалити.

Цвинтарні могилки горбилися білим настилом пухкого снігу, а оподаль голим вінниччям бовваніли цвинтарні дерева, і стояв цілий ліс сухих реп'яхів та болиголови. Цей бур'ян знадобився тепер якнайкраще: ним мали, додавши його до соломи, смалити свиню.

Серед тих реп'яхів уже моталося скількись чоловіка школярів, трошили їх ломаччям і зносили до свині.

Решта школярства тупцялися біля самої свині, опавши її, як зграя хижаків; ці вискубали цупку, як дріт, щитину бозна звідки добутими веретенами і так завзято викручували ліктями, немов билися з тією свинею навкулачки.

Тут такі був і сам пан директор: він — з підкоченими рукавами та з підіткнутими полами балахона — гострив брусом великого колодія. Був він зосереджено-поважний і скидався на жерця, що приносить жертву своєму богові.

Молодь між ділом вела розмови. Гомоніли про те, хто що любить їсти: один каже — те, другий каже — те...

Здоровило Хропаль заявив, що він сам за один раз іззів би цілий свинячий окіст і запропонував забитись: як не ззість, сам скине штани і дасть кожному вдарити різкою по три рази.

Та школярство не пішло на такий обгородок, воліючи розговітися свіжою свининою замість щоб розважатися тим биттям.

Тим часом тихий день хилився до вечера. У куцах попискували щиглі. Десь узялася самотня в чорній запасці гава і, знайшовши оподаль кізяка, взяла його дзьобати. Трохи перегодом вона спробувала обережно зблизитися до школярських жертвоприносин, хияючи на бік голову і позираючи одним оком, але при найменшому в її бік русі відстрибувала до свого кізяка. Вона, десь мабуть, добре знала школярську небайдужість до гавиної породи, а може, й скоштувала коли школярської грудки.

Один із них і зараз — Парапостіл — не проминув нагоди подразнити її:

— Харч! Харч! Чи кисле? Чи кесле?...

Але незабаром облишив цю забавку, бо починалося пишне видовище. Свиня була вже готова, обскублена, їй забили в рота пакола і вкрили цілою копицею соломи та реп'яхів.

Один із хлопців прибіг від сусіди-проскурниці з вогнем під

полою, роздмухав його у солом'янім віхті і запалив соломі на свині.

Високим густим стовпом диму та язиками полум'я спалахнуло школярське жертвування богіві.

Гава злякано вимахнула крилами і важко знялася понад близькі дерева, тривожно закріявши.

Школярі на чолі з директором поставали довкола і дивилися на величне вогнище, допомагаючи вряди-годи вогневі: який натягне палицею на оголене місце жару, який підкине новий оберемок соломи чи реп'яхів...

По якимсь часі запахло смалатиною, печеним м'ясом, смашним обгорілим хвостом.

Під враженням цих пахощів Хропаль іще раз, шморгнувши ніяково носом (не було вже певности, що з цього щось вийде), спробував нагадати про свій заклад.

Але школярство не захотіло вже й слухати, бо в кожного вже тепер не менша, ніж у нього, охота до їжі була.

Коли свиня обсмалилась, її оскребли, поливаючи гарячим окропом, а потім накрили сіряком і всі разом налягли на тепле мертве тіло.

Це була найурочистіша мить!

Сам пан директор сів іззаду на хвості, де для нього лишили трохи місця, і під його чималою вагою печена свиня химерно розкарячилась задніми ногами.

А що душіння потребувало певного часу (щоб сало відстало), пан директор виголосив тим часом своє чергове повчання.

— Слухав я оце, мої голуб'ята — так він почав — як ви сперечались про м'ясиво — і дивом дивувався: звідки у вас така ненажерливість?... Наче ж ви й не звикли до смашної та багатой їжі! Хай собі сперечаються про це багаті, а нам, голякам, зручніше не звикати до таких ласощів. Послухайте казочки...

В Арабії, пустельній країні, є верблуди і є коні. Так от у одного арабина був кінь і верблюд. Коли арабин спочивав у зеленій оазі, кінь мавши подостатком паші, день і ніч трубив траву та й верблюда до того ж заохочував:

— „Іж і ти, наїдайся, щоб потім у пустелі на безтрав'ї, на безпашші витримати...”

Але верблюд і далі жував собі, ремигаючи, сухі будячки, даючи тим коневі притоку глузувати:

— Десь мабуть, у тебе не сповна розуму, що ти не їси: ніхто собі не ворог...

— Ніхто собі не ворог, — відказав верблюд і жував, як і перше, свої сухі будячки...

А як потім довелося їм переходити пустелю, кінь не витримав злиденної паші й загинув, а верблюд живий-здоровий дійшов до чергової оази...

Отже й нам треба, мої сизокрилі, бути верблюдами, а не кіньми, щоб переходити в здоров'ї пустелі-пости, чи то пиліпівку, чи то великий піст, щасливо доходити до веселих оаз Різдва та Великодня. Ви бо самі здорові знаєте, що в пости щирі християни якнайдужче дбають про спасіння душ наших і нічого, крім редьки та хрину, нам не дають. Слід нам співати ось якої пісні:

Іж потроху, їж у міру —
Бійся ситі, бійся жиру...

Хоч тоді, як є добра їжа, не слід її цуратися...

Школярство залюбки прослухало розумну науку свого вчителя, лежачи на свині, як на теплій печі. Час, потрібний для відставання села, проминув, і пан Козка закінчив свою мову словами:

— Отака казочка, мої верблюдики. А тепер уставайте: сальце готове. Будемо далі порати-свинку...

Та тут — як зняли сіряка — виявлялось, що котрийсь із присутніх добрав спосіб відкрутити у свині хвоста, хоч він і був прикритий полою пана директора.

Хтось, ледачий, не вчув мудрої науки зичливого вчителя — і це найбільше всіх обурило.

Вимагали трусити всіх, хвіст конче мав бути в когось у рукаві, бо не могло воно, хто вкрав, при очах присутніх його з'їсти.

Заходилися щиро і з великим завзяттям обшукувати один одного, зразу ж натрапили на злодія: це був Хрспаль.

Бачивши небезпеку, крадій відскочив був геть з наміром упхати, відвернувшись, усього хвоста в рота. Та хвіст був великуватий і для його рота, — тож він і не зміг цього зробити.

Тоді він узяв швидко, хапливо хрумати того смашного хряща, обом руками запихаючи його за щоку: ачей же із живота його вже ніхто не добуде.

Всі кинулися, огнівані без міри, на злодюгу.

Але обачний Хрспаль відскочив ще далі, зрозумівши, що проти всіх йому не встояти. А там і в ноги взявся і дременує з поля бою, як найостанніший боягуз.

Гнатися за ним була марна річ, бо в нього були найдовші ноги. Тоді всі одностайно вирішили не миритися з нахабою доти, доки не з'їдять усієї свині.

Отак нерозсудливий Хрспаль прогадав через свою захланність.

Він це й сам незабаром зрозумів і, побачивши, що за ним не женуться, вернувся назад і став ходити поблизу навколо видовища. Спробував навіть перемовини через деякий час розпочати, але до нього ніхто не обізвався навіть: дуже бо всім ясно була вигода не миритися з жеретією Хропалем.

Така поведінка школярського товариства остаточно жадною з плигу збила, і він уже гірко каявся, що пожаднівся на того нещасного хвоста...

А тим часом порання свині йшло далі.

Пан директор власноручно розпорів їй черево і вивернув у ночви нутроші. Запахло теплим, сирим м'ясом.

Видовище стали потроху, приєднуючись до Хропаля, обступати різні живі істоти: з'явився й сів на свого хвоста здоровецький попів пес Рябко, з другого боку напружено нюшила дяконова сучечка Розька, надлетіла знову сіро-періста гава.

Всі ці істоти, разом з Хропалем, будучи обережні, трималися на певній відстані, не підходили ближче. Собаки знали, що бойовище рано чи пізно залишать їм, — тож уперто чекали...

Хропаль теж, очевидячки, на щось надіявся. О надії, ошуканко людська, як багато завдаєш ти іноді марного клопоту!...

А вже зовсім було нерано. Біля кожної істоти на сизуватому від вечора снігу рухалася її власна тінь, а здоровило Хропаль із своєю тінню скидався на князя тьми Вельзевула, вигнаного за провини з раю...

Розрізану свиню перенесли до хати, і вже в хаті мали за вечір поначиняти та попекти ковбаси.

Зо три чоловіка школярів кинулися тим часом украсти в когонебудь дрів.

^

Довго ходила цього вечора довготелеса Хропалева тінь навколо школи, заглядаючи в вікна.

Та школярство було невблаганне. Отож і довелося сердешному парубкові думати про якийсь притулок на ніч — мороз дедалі міцнішав, голосніша робилась його хода, рипучіша.

Заходила вже ніч, хоч захід ще на пів неба бурів, відсвічуючись гарячим полум'ям у вікнах собору.

Було у бідолашного вигнанця дві можливості: або ночувати в церковному шпиталі, що був тут же поблизу, або йти проситись до дяка Крутяка, що, запевне, не відмовив би в нічлігові свого ворога ворогові.

Еге ж, із Хропаля вже був добрий панові Козці ворог: парубок розсердився на нього за те, що він не помирив його з товариством.

Простіший був шлях до шпиталю, і Хропаль без довгих думок попростував туди.

Увійшов, штовхнувши незасунені двері, до півтемної, неосвітленої хати, скинув навкидь з ніг чоботи і побрався просто на піч, де побудив поснувших уже бабів.

— Ой! — скрикнула котрась із пожилчих печі, що їй він у темряві потрапив на живіт. — Хто це, ньенько моя? Як же ж таки боляче й ударила!

— Це ти, Хівре? — залапала навколо себе руками друга баба: — Надвір ходила чи що?

Спокійне цієї баби запитання заспокоїло першу, і та, повернувшись на другий бік, заснула знову.

Хропаль розсунув між ними собі місце і жадібно припав животом та долоньями померзлих рук до гарячого череня. За одну мить заснув...

А вдосвіта його розбудив галас над його головою: це „напичні“ баби (були ще й „напільні“, що спали на полу) вибивали одна одній очі тим, що, мовляв, котрась із них, якась безсоромниця, приспала нишком уночі під боком парубка.

Репетували на всі заставки: та казала „це не я“ і та казала „це не я“ — і не було винної.

Хропаль ізсунувся мовчки з печі, знайшов долі у ранковій півтемряві свої чоботи і, взувшись, вийшов з хати.

Поблукав деякий час на вулиці, а тоді вирішив іти до школи миритись за всяку ціну. Рипнув дверима і бережко увійшов до хати, — і здивувався: товариство ані подивилося на нього, так, наче між ними ніякої сварки й не було. Кожен пильнував свого діла: той стяг через голову з спини сорочку і дивиться нужі, підставляючи досліджуване місце під рожеве світло ранку, той латає щось, а дехто просто ще лежить у соломі біля припичка, як відома тварина у барлозі. Жвавий Парапостіл ушнипився в стіну, намагаючись упіймати останню, уже зовсім кволу, муху, що якимсь чудом ще жила. Двоє сиділо біля столу і грали навскубки в дамки, розбуркуючи цим один одного до денної діяльності.

Цю примирливу поведінку школярства зробив сам пан Козка. Кинувся він уже пізно ввечері, як уже зовсім упорали свиною, Хропала — аж його нема, вже ніч — а його нема. Тоді він затурбувався, боячись, щоб Хропаль не змандрував зовсім від нього, бо Хропалів бас дуже був потрібний для півчи.

Отож він і зажадав від школярства, щоб помирилися з ним, якщо він прийде.

— Краще вже пам'яткового щиріше дасте, — порадив.

А це ж була остання перед Різдом субота, коли дехто

з школярів мали „часі шкільної іспити”, як про це ще в давніх статутах шкільних писано.

Коли вже зовсім розвиднилось і всі повставали, почалося навчання.

„Всі школярі, „шкільні виростки”, посідали за стіл — на покуття, попід стіною на ослоні. Скупчення їхніх голів, коли вони посхилялись над стілом, являло собою видовище незвичайне, можна сказати, дивовижне, бо скидалося на скупчення овечих спин: волосся в кожного стирчало страшними пелехами, а в них, у тих пелехах, повплутувалась солома, крихти хліба, і навіть пір'я, бо-зна звідки взявшись, рябіло в них.

Справді трудно було зрозуміти, звідки могло взятися пір'я в школярській голові, бо ж відомо, що воно може бути тільки в того в голові, хто спить на подушках...

На виду не в одного понаростало коло рота колючого поросту — то чорного, як кущі терну, то рудого, як полум'я, то такого, як дим...

Цього разу мали перевіряти вивчені за тиждень літери.

Махнувши на знак уваги рукою, пан директор вийшов на середину хати і почав показувати одну за одною літери, а школярі ті літери називали. Ось він став, широко розставивши ноги (був без балахона, тільки в штанях), а руки, навпаки, притулив до кульш, і гукнув:

— Ти, Хомо!

— „Люди”, — правильно відповів запитаний школяр.

Тоді раптом учитель, маючи широко розставлені ноги, підніс обидві руки вгору і викликав Петра Цигикала.

— „Хір”, — сказав упевнено Петро Цигикало.

Після цього вчитель щільно стулив ноги, а руками взявся в боки як до танцю.

Вглядівши цю уміятно зроблену фігуру, один із школярів, Дербас, бринькнув (не втерпів) на губах початок гопака і тим порушив діловий настрій.

— Скубни которий там дотепника за вухо, — доручив, щоб не сходити з місця і не ламати навчальної фігури, учитель, — Ти, Легейдо... Та дужче... мою рукою...

Зачекавши, поки Легейда це доручення виконає, пан Козка пішов далі. Підніс владно одну руку вгору (це зробило його схожим на полководця перед військом) і мовив:

— Хропало, прокинься...

Хропаль, що справді раптом задрімав був (після неспокійної ночі), лупнув очима і собі на біду не зміг назвати літери, назвали її інші: це було „псі”.

Отим то Хропалеві довелося першому лягати на ослона.

Жорстоко били, помщаючись за звинячий хвіст, виконавці

кари, але він ані писнув — витерпів, бо вважав це за зароблене: мовляв, зароблене хоч іззіж.

А про те, що-всяку провину на цьому й на тому світі карають, нагадувала ще й картина страшного суду, та картина, що її подарувала школі пані Борсучка. На картині чорти гнали довгими батогами грішників, цілий натовп їх, що злякано тулилися один до одного, — гнали прямо в вогонь, і той вогонь гадюками обвивав уже передніх...

„Зароблене хоч іззіж”, бо інакше на тім світі будеш із грішниками.

Але саме ця покора і призвела потім до найбільшого гніву дужаки Хропаля. Коли він довідався про справжню причину побиття (довідався, бо в дужих завжди друзі є), увесь його гнів окошився на панові директорові.

Але це сталося геть згодом...

XI.

Багатою завжди свято.

Нар. прислів'я.

Готувалися, звичайно, до свят і в Борсуковій господі.

Увесьденечки і то кілька день поспіль „гузалися” (звичайний жіночий вислід про порання біля печі) баби в пекарні, а з ними разом і сама лані Борсукова — доглядала, загадувала, порядкувала, сварилсь, „мучилась”...

І це її втомило не менш, як і тих, що місили тісто, патрала птицю, совали відерні горшки в піч тощо.

А як увечері прийшла вона нарешті до світлиці і сіла на ліжко, тая втома так розслабла її повне тіло, що вона сиділа деякий час зовсім нерухомо, упустивши на коліна руки.

Думала про, те, що треба схвати під очіпок вилізле на пітні виски волосся — і не могла руки звести.

Увічу ще стояли напечені за день кілька ковбас, плавали на листах у лої та горбились цілі підсвинки, лежали, задравши понадрізувані до колін ноги, індики, кури, гуси... Усього було невпоід.

Запах печеного м'яса добувався з кухні, дескотав приємно в носі, але їсти їй тепер через велику втому було б важко.

Нелегко, отже, бути й господинею, і зовсім незрозуміло, чого ото люди все таки прагнуть господинями та й господарями бути...

Чудні й незрозумілі люди!

У хаті стояв урочистий передсвятний вечір. Лямпадка, що

світила перед образами і тьмяно освітлювала світлицю, хилитала по кутках рухливими тінями.

З бокової до образів стіни крізь порухи жовтого тримтливого світла суворо дивився доколінний контрефект покійного Борсукового батька.

Особливо збільшувало суворість гладке з волом обличчя, горбатий ніс та чорні, високо розхилені, як пір'їни на шапці Богдана Хмельницького, брови і булькаті очі.

Через підборіддя звисали довгі, тонкі, як у китайця, вуса. Одну руку з перстнями на пальцях тримав покійний сотник на зеленім поясі, що стягав узористий кунтуш, а друга рука, ліва, лежала на руків'ї шаблі.

Малювання то яскраво показувалось, як ґнотик у лампадці засвічувався дужче, то ховалось у тінь, як ґнотик пригасав.

Відпочивши трохи, взяла пані Борсукова поправляти на голові очіпок — піднесла вгору лікті і тими ліктями зробила на напільній стіні велику тінь...

А в думці все було отє печиво та вариво. З приємністю думала, що буде чим перед гістьми похвалитися. А гості ж мали бути не прості, а все щонайзначніше панство — такі, як бунчужний товариш Кितिця, як царський бригадир Кукушкін тощо...

Цьому останньому, Кукушкіну б то, треба було догодити найдужче, бо він має велику силу і в самого пана гетьмана. Так вона думала, бо так думав і її чоловік, пан Зиновій. Знала, що він, її чоловік, по-дурному ніколи нікому нічого не подарує, а цьому не раз посилав уже по кухві горілки, як подарував та кож ще й дриганта вороного.

Великото клопоту собі з усього цього не робила, глибше про це не міркувала, їй здавалося, що чоловіків на те Бог і створив, щоб вони й за жінок думали.

Та й інша на її місці, може б, так поводитися, бо пан Зиновій мав розум не абиякий, у місті всі його слухали, навіть сам пан полковник не нехтував його думки.

— Тільки ж люди такі, — зітхнула жінка: — поки багат, поти і брат і... розумний...

Рипнули двері, і до хати моторненько увійшла Мотря, знадвору ввійшла, холоду нанесла, кинулася до матері з тим холодом.

— Мамуню...

Мати торкнулася рукою до холодної щоки своєї дочки-пестійки, що з нею й досі поводитися, як із малою. Свідомо гнала від себе думки про те, що їй уже вісімнадцять років і що заміжжя не за горами.

Мотря сіла на низькому стільчикові, притулившись до материного коліна.

— Розкажіть щонебудь, мамо...

— Еге, „розкажіть”... Он батько гнівається, що ти так допізна нагулюєш... Де це ти була?

— А де ж тато?

— Поїхав до пана полковника, там царський бригадир Кукушкін... покличе на святки в гостину...

— А я в тітки Лукії була. От сміха! Там у них робо-оти!.. Паляниці, бублики печуть... Я стала біля кочерг і слухаю, як тітка Лукія балакає, виробляючи на сирні проти вогню з печі бублики. Коли це до хати ввійшов Мартин... та, мабуть, голодний був, бо мерщій до горшків кинувся... А тітка Лукія: „Ник”! як сучка в глек! Ти б узяв робив щонебудь, то й їсти не хотілося б”... А Каленикові треба було взяти весло бублики сажати, — так він у сні пішов, мене побоявся. „Ти б же й брав те, що он у кочергах стоїть, сказала тітка Лукія, а він почервонів-почервонів...”

— Почервонів?

І схаменулася:

— Ет! Навчаєшся ти там ка-зна чого! Облишила б ти туди ходити...

— А мені подобається отак Каленика лякати, — сміялася дівчина.

— Ну годі, — спинила її мати. — Слухай краще, я тобі божественне ради Святого Вечора розкажу...

Вона підперла щоку рукою і так почала:

— Одного часу молилася Богородиця Синові своєму, кажучи: „Зішли до мене архангела Михайла, хай мені покаже пекло, що в ньому мучаться люди за гріхи свої”. Тоді зійшов до неї архангел Михайло і повів її по пеклу. Бачила там Богородиця людей: стрімголов висять, дуже кричать, а звірі дикі жеруть їх. І каже архангел Михайло: „Це ті, що по підвіконню слухають і сварять сусіду з сусідою”... Бачила Богородиця вогонь, а в ньому багато людей горить. І каже архангел Михайло: „Це ті, що лінувались до церкви вставати та Богу молитись”. А Богородиця й пита: „А як хто хворий і не може встати?” — „Тому проститься той гріх”...

— А як ми на тім тижні заспали... Грицько не збудив нас... І тато за те його різками вибили... кому це гріх? — спитала Мотря.

— Грицькові гріх, — сказала мати. — Бачила Богородиця великі казани, а в тих казанах смола кипить...

— А Петро Китиченко, мамо, був сьогодні в зеленому жупані...

— Отак пак! То ти мене не слухаєш, дочко!

В цей саме час у сінях гучно загупало чобітьми, і до світлиці, прихилившись у низьких дверях, увійшов пан Зиновій, у високій зимовій шапці та в довгій киреї.

В хаті війнуло холодом, і від того холоду захилиталося світло лямпадки, зарухались тіні, закивав контрефект на стіні.

— Ну, готуй, жінко, наїджів та напиктів, — загомонів пан Зиновій ще з порога, знімаючи з голови рясячу шапку і обтрусивши з неї та з киреї сніг: — будуть гості: царський бригадир Кукушкін, значковий товариш Гнідаш із жінкою, бундучний Китиця з дружиною... А світить но світло!

Мотря кинулася до столу і засвітила з лямпадки свічку у срібному підсвічнику, зробивши на ній срібний листочок вогню, що став розкидати срібні іскри.

Більше світло зробило кімнату просторішою, освітлило дужче малювання на стінах.

Тепер вийшов з тіні ще один великий доколінний контрефект — поличчя покійної сотниці, господареві матері: вгодоване усміхнене обличчя, кораблик на годові; в одній руці мала пані молитовник, а в другій квітку...

„Яка я собі пишна“, здавалось казала про себе уся її самозакохана постать.

— Чи хай уже дають вечерю? — спитала чоловіка господиня.

— Зажди трохи... Щось мені наче не добрїться... чи з'їв що таке? — сказав пан Зиновій і сів до столу на стілець із високою аж до голови спинкою. Узяв потім того велику, оправлену в шкіру, книгу — свій „Протокол“, що в нього він записував фізні господарські справи, наслинив цупкого пальця і став гортати сторінки.

Мотря підійшла і стала збоку. Мати теж підсунулась ближче, щоб слухати, а в думці їй стояло:

„Що то вже як учений батько... в колегіюмі київському вчився“...

Вона думала, що пан Зиновій своїм звичаєм прочитає щось їм на втіху, як от вірші власного складання Мотрі на привіт... „Та тільки ж чи вірші тепер у голові їй? Про Богородицю он, бач, не слухала“...

— Я хотів знайти... десь тут у мене записана рецепта від болю в животі, — мовив пан Зиновій. — Чи, може, ліків проносних у конфекті зажити?

— Та й зажий...

— Отаке мені щастя, — зідхнув пан Зиновій, — і їсти є що, та ніяк їсти...

Господиня встала і підійшла до шахи тих ліків шукати...

XII.

Оце в сю ніч Христос родився,
Син Божий з Діви воплотився.

Сонце і місяць весело іграють.
Гори і холми радість собі мають,
Поля і діброви
Хвалити Бога всі готові,
І всі чоловіці днесь весело скачуть,
А злії душі во аді всі плачуть.

З різдв. віршів.

На Святвечір був пан Козка у Паляничок, кутю їв і додому, до школи, повернувся пізно.

У дорозі, ідучи рипливою морозною вулицею під вечерово-тьмяним небом, думав про завтрашню серйозну пробу своєї півчі, свого власного хисту іспит...

Турбувала його поведінка ображеного останніми субітками Хропаля, що навмисне під час співу фалшував і дивився якось вороже з-під своїх яскраво-рудих брів.

Якже, постерігши фалш, він (Козка б то) на нього гримав, сердитий парубок червонів злобно усім своїм ряботинням.

Інший би давно дав за таке поведіння прочуханки і в три-вири б вигнав, а Козка цього не хотів робити, бо був, це перше, тієї думки, що з примусу мистецтва не буває, а друге, побоювався зостатись на Різдво, на отой іспит, без баса.

Увійшов замислений чоловік до холодної хати: школярі вертеп доробляють, а Хропаля між ними нема...

Шибнула тут у голову старому чоловікові думка, що лихий парубок може й зовсім уже не прийти... з намови дяка Крутяка, найзапеклішого ворога всіх його заходів.

Отак клопітно починалася для статечного чоловіка різдвяна ніч — ніч, що всьому світові мала радість дати.

Посеред хати стояв уже готовісінський короб вертепу — заввишки два з половиною аршини, а завширшки півтора, — і його освітлювали церковні недогарки, що таємниче блимали, розкидаючи золоті вогники мішма з тінями по хаті.

Зверху на вертепі горіла променяста з золотого паперу зоря на шість кінців і великий, як справжній серп, півмісяць.

Вертеп мав два поверхи — верхній, що в ньому мали відбуватися божественні події, і нижній — для людських ляльок.

І Божі і людські ляльки були самоділкові, але з Божих ляльок Козка звелів зробити тільки янгола, а замість осла, Божої Матері та святого Йосипа сказав прибити просту суздальської роботи ікону „Христове народження“, одну з тих ікон, що їх від якогось часу „старша сестра Великоросія“ стала у готовому

вигляді наставати, щоб мовляв, „черкаси” не малювали своїм „еретичним” способом.

У нижньому поверсі були ляльки — запорожця (найбільша розміром лялька), ляха, жида, чорта й московського стрільця, і всі вони стояли попід стіною рядочком.

Сказавши хлопцям гасити свічки та лягати спати, притомлений і від думок і від куті чоловік побрався й собі на піч, де звичайно спав.

Школярство кинулося в солом'яне кубло долі біля печі, але не послули зразу, а заходилися потемки в джгута грати і довго ще гупали один одного по спинах...

Пан директор звик до такої вечерової музики і нічого їм за це не казав.

Та воно, по правді сказати, оте гупання йому й не заважало, а тільки присипляло, віддаляючись потроху в далечинь.

Із тієї далечини пішли тепер усякі думки, з далечини, як із лункої безодні.

Думав статечний чоловік тепер про те, що вони — увесь церковний причет — мають завтра нагадати всім оспалим християнам про народження їхнього Бога, того Малайтка, що свого часу завдало було клопоту, ба й у чималий сором увело, як про це сказано в одній вірші, самого грізного царя Ірода.

Під животом відчував напівсонний уже чоловік теплий черинь, і йому було приємно, хоч у вікнах мороз аж лускав, збільшуючись на ніч.

А сон усе дужче налягав, дихав теплом і забуттям...

Коли це враз по хаті залунав якийсь гомін — не хлоп'ячий, не знайомий.

Звів голову здивований чоловік, гляне, аж це в вертепі: з гурту ляльок вийшов уперед запорожець — у червоному жупані, в шлику, з булавою в руках і ото так голосно забалакав.

Зачудований без міри, прислухався пан Козка до його слів.

— Пугу-пугу! — гукнув запорожець, —

Я козак з Лугу,

Козацького роду,

Багато на світі нашого наплоду.

У плавнях Дніпрових

Усе нам до спожитку готове.

Де спинився козак, там ночує

Дніпро поїть, а Великий Луг годує.

А що робить козак? Воює...

І хоч часом нужна дотинає,

Бо штанів-сорочки грішне тіло прикрити немає, —

Він на те не вважає —

П'є, гуляє...

Ляха б'є — це перше,
Татарина — друге,
І жидовина
Єретичного сина.

Щоб не чинили святій вірі наруги...
Та й туркові смерть...

(Обкрутнувся на своїй нозі-дротині)
Круть-верть...

З темного кутка вийшла лялька жида, в лапсердаку, в яр-
мульці, у пейзах; лялька скрикнула:

— Ой вей!...

Запорожець:

— А кийок бачив оцей?

(Ударив жида булавою, жид утік)

— Ха-ха! Круть-верть...

(Знов обкрутнувся на дротяній нозі)

Далі на видне вибіг ляшок — у кунтуші з відкинутими рука-
вами, з рудими закрученими вгору вусами. Ляшок заверещав
тоненьким голосом::

— Не дозволяю! Не дозволяю!

Запорожець (глянув зневажливо):

— А! Це той, що з під Жовтих Вод утік,

П'яти під Пилявцями попік,

Під Корсунем скрутився

І оце тут опинився...

Ляшок (в'їдливо):

— А Берестечко пам'ятаєш?

Запорожець (мов не почув):

— Ось я тебе й тут почастию... (замахнувся булавою). Ля-
шок відскочив, заверещав:

— Протестую! Радий, що великий! А знаєш, чого ти серед
нас найбільший? Того, що нас усіх ваш майстер робив, якби
польський майстер робив, — я був би найбільший... я...

Запорожець кинувся до ляха і вдарив його бувалою; лях
утік, злякано верескнувши.

— Ага, утік... Тут тобі й смерть...

(Обкрутнувся на своїй нозі)

— Круть-верть...

Оглянувшись, запорожець побачив московського стрільця
в довгому каптані, з галябардою в руках. Стрілець стояв рівно,
ніби на варті. Запорожець (з пихою):

— Гей, ти, опудало, чуєш?

Як же ти в оцьому каптані воюєш?

Як?...

Та стрілець і далі стояв мовчки, спершися на свою галябар-

ду. Запорожець, не прибравши, що далі сказати, збентежено відійшов геть. Потім запорожець звернув увагу на чорта, що відхилившись від стінки, силкувався встояти на своїй дрягній нозі і випростати ручкою свого хвоста.

Очі мав чорт конячі.

Стріпнувши кумедно головою, чорт чхнув.

Запорожець (зареготавшись):

— Е, це тобі не пекло, в нас холодненько...

Сказавши це, він упіймав чорта за хвіст, той став вириватись і застрибав, як земляний заець.

— ...А тепер он народився Христос,

Він вас повигонить із пекла на мороз...

Ото буде лихо!

Ша! Тихо!

Чорт застрибав дужче, видаючи глухі, невиразні звуки:

— Гуп! гуп!...

Запорожець (регочучись):

— Ану ще...

Чорт:

— Гуп! гуп!... (чхає).

...Пан Козка прокинувся від холоду — і чхнув.

— „Простудився”, — подумав.

У хаті, справді, стояв неймовірний холод. Вже було за північ — час, отже, було дзвонити до утрені.

Покректуючи (старість?) і відчуваючи в голові простудну вагу, пан Козка взяв злазити з печі.

Від нахилання ота простудна вага перекочувалась у черепі, як важке оливо.

— „Це й мені, як тому чортові”, — згадав статегчний чоловік свій незвичайно яскравий сон. — „А про народи й Україну правильно у сні вийшло”...

Здивувався, що в каті такий холод, гляне, аж двері в сні стоять навстяж: школярі, ідучи віршувати (а їх ні одного вже не було вдома), забулись, очевидячки, причинити.

Вийшовши у сні, Козка прочинив сінешні двері на двір і подивився на морозне зоряне небо, на сріблясті вогники на темносиньому полі, на похилений Волосожар.

Воно, зоряне, вічне небо, було таке, як і тоді, коли на ньому з'явилися були янголи Божі, несучи радість усьому світові — вість про народження Божого Сина, що мав урятувати його (світ) від гріхів.

Про це з подробицями розповіджено в чотирьох евангелістів...

Відомо ще, що один з небесних післанців залетів був тоді до чабанів у кошару, а ті зразу не добрали були, що воно таке, і на Божого янгола подумали, що то злодій.

Про це сказано в одній вірші, і та вірша стала тепер на пам'яті побожно настроєному чоловікові:

В кошарі з краю в край ганяє
Таке велике та ще й літає,
Не чоловік, а, бачся, схоже...

Зрозумівши свою помилку, чабани взяли ягнятко і пішли поклонитися новонародженому цареві...

— Прості духом, — подумав пан Козка про тих недогадливих чабанів: — вони не могли зрозуміти, що Бог узявши тоді ягнятко, мав віддати потім сторицею... своїм сиротам, що житимуть його йменням.

І йому звелися на очі всі ті стулники, пироги, пампушки, медяники, що їх, десь мабуть, уже чимало навірювали його школярі.

— Але час уже дзвонити... еге, час, — подумав і глянув ще раз на небо, а тоді вернувся до хати, взяв ключа і пішов до дзвіниці, дзенькаючи серед уночішньої морозної тиші тими ключами.

За хвилину струснув ніч могутній удар соборного дзвона, урочисто загув...

По якимсь часі прийшов дід-дзвонар (один із шпитальних), пан-дяк передав йому мотуза від дзвона, а сам відімкнув церкву, впустивши у темну середину скількись ранніх вірян.

Коли, перегодовивши деякий час, пан Козка пішов на крилоси, там був ще тільки сам-один Каленик, що напружено виглядав когось (не вчителя, бо не звернув на нього уваги, як він прийшов), мнучи в руках свою стареньку шапку.

На ньому був тузинковий Маргинів жупан, не що вже й новий, але ще цілком пристойний, тільки рукава були покороткі.

Пан Козка сказав йому щойно продуману думку про Божу добрість — про те, як Бог, узявши колись у вифлеємських пастих ягнятко, годув тепер усіх подостатком, а декого — розвинув далі цю думку — то й геть то добре, як от, наприклад, соборного протопопа о. Саватія, декотрих архимандритів тощо.

Останнє, щоправда, він висловив не без іронії, бо не любив цих, як він казав, монастирських гризунів. Запитав між іншим, чи багато наварила та напекла пані Лукія на свята.

Каленик сказав, що багато, і передав запросини прибути до них із вертепом.

— Прибути, — подумав сумний чоловік, прислухаючись до ваги в голові, — коли захворію, мабуть...

З півчих більше нікого, oprіч Каленика, ще й досі не було, і це ще дужче його турбувало.

А внизу в церкві все збільшувалося шкрьобання та шєрех, збільшувався людський рух, більше ставало тіней.

А що мало горіло ще свічок, то трудно було відрізнити, чи то стоїть, молячися, людина, чи то тільки тїнь.

Тїні були по кутках, під склепінням, куди ще зовсім не сягало світло від тих небагатьох свічок та лампадок, і в статечної людини, свідомої святости Божого храму, могла з'явитись підозра, що в такий час у церкві не без нечистої сили.

Адже відомо, що вони, ці вороги роду людського, саме святі місця й полюбляють для своєї пекельної роботи. Найчастіше їх і бачено в святих місцях — як от церкви, келї та інші місця спасення святих стовпників, затворників і інших святих самітників.

Прибирають вони тоді, щоправда, вигляд божественний, і тим свою чортячу подобу личкують.

Так, Ісакієві Затворникові, як він спасався у Київських печерах, являлись біси у вигляді янголів Божих і навіть в образі самого Ісуса Христа.

Так само бачив їх і Микита Затворник.

А чорноризцеві Хведорові явився біс у вигляді його брата Василя і підмовив його відкопати чужий скарб для власного вжитку.

Декого з святих опадала нечиста сила так, як мухи, і тільки хрест святий допомагав розгонити їх, справді, так легко, як мух...

Про ці пригоди, як також і про багато інших таких пригод, розповіджено в „Патерику Печерському”.

Коли повідчиняли двері з правого і з лівого боку, з церкви стало видно морозяну синяву нічного неба; по церкві пішли якісь таємничі подихи, обвіваючи холодом і морозом — то з ліва на правий бік, то з правого на лівий.

Чи не нечиста це, часом, сила виявляла себе так у храмі Божім — бо надворі ж було зовсім тихо?!

Пан Козка відчував холод поза плечима і біль у голові — ніби хто прикладав холодне залізо до висків. Хвилювало ж його дедалі дужче те, що хлопці й досі не сходились. Навіть острах його якийсь опав, передчуття якогось лиха...

Та школярі, кінець-кінцем, потроху стали сходитись, а з-між них найперше прийшов Парапостіл, що вів у найвідповідальніших місцях тенорову „гору”.

Заклопотаний чоловік не втерпів і спитав у нього про Хропаля — чи не бачив, часом, його.

І хлопець мусів сказати йому гірку правду: Хропаль почув у Крутяка.

— „Так я й гадав, — подумав гірко сердешний чоловік. — Це він із моїм найлютішим ворогом накладає... і мені на пеню може й зовсім не прийти”...

У церкві ж дедалі ставало більше людей, збільшувалось унизу оте шамотіння, човгання чобітьми, голосне сякання і хрипкий застуджений кашель.

Під криласом, де звичайно купчилась молодь, чувся жижкий шепіт і навіть сміх.

Засвітили більше свічок, лямпадок.

Угорі перед криласом виступив із сутіні іконостас, суворі обличчя ікон.

Найближче був св. євангелист Лука, що тримав у руці гусяче перо, обдумуючи своє писання. Через плече зазірала до нього рогата коров'яча голова, ніби казала: „Це ти, чоловіче святий, пишеш? Пиши, пиши...”

Далі був святий євангелист Марко; цьому допомагав компонувати лев з людським лицем і теж у німбі.

Святому євангелистові Йоанові каламар і пірницю тримав, держачи їх у дзьобі, орел...

Дивлячись на ці малювання, пан Козка разом із тривожними думками про наступний іспит чогось узяв думати і про них, і через те ніби роздвоювався в своїй свідомості (це певна ознака хвороби):

— „Треба буде сказати о. Саватієві, щоб покликав малярів поновити ці ікони: святому Маркові хай поправлять бороду, бо вона в нього — як клоччя, орлові хай уставлять пір'їну в хвіст, що злуцилась... Ху! Голова — як не розвалиться!...

Перевів потім погляд від цих ікон до царських врат, осяяних сяйвом свічок, власне, на бокові двері з архангелом Гавриїлом.

— „Цьому, — подумав, — хай перероблять крило, бо воно в нього якесь калікувате; треба також підсвіжити олив'яну гілочку...

Прийшла Мотря Борсуківна...

Була вона цим разом у розкішному грезетовому кунтуші, сріблом та золотим газом обкладенім і вся душила новою одягою, запахом повних скринь. Світло загало на її дукачах, на сітці, а та сітка знадно обпинала її молоді дівочі груди.

З обличчя їй бризкала молодість, задоволення, щастя...

Маючи тієї радості понад міру, скинула вона очима й на Каленика.

Парубок ступнув до неї, думка була щось приємне ска-

зати — аж і на слово не спромігся; відвернувся мерщій, щоб тебе своє збентеження сховати.

Взяв потім крадькома слідкувати за нею, ротом ловив — не очима всі її рухи, красу її вбрання.

А вона ж не стояла на місці, до всіх забалакувала — до дівчат, що були в півчі, до школярів...

Торкнулась раз, ніби ненавмисне, рукою до Каленикової руки, — і він спалахнув від щастя.

Пан Козка спостеріг цю парубкову торопливість і зрозумів, що з нього співання вже не буде. Цим разом йому навіть сердито стало на парубка.

— „І чого воно жінки роблять з нашого брата отаких йолопів?“ — подумав.

А втім, Каленикові таки пощастило забалакати з коханою дівчиною. Він обіззався до неї потику і сказав:

— Пам'ятаєш, як школярів набили у вашому дворі? То я тоді вашому батькові сказав...

— Ти?!

Хотів був він тепер же признатися, чого й на грушу лазив, але в цю мить несподівано, як з неба впав, на крилас виліз... Тимко Пурик. Всі так і ахнули, його, цього пропавшого хлопця, вздрівши:

— Тимко!!!

— Утік, — була відповідь.

— Що ж це ти, бісової пари вилупок, ізробив?! — скрикнув переляканий пан директор. — Це ж ти і на мою голову паню волочиш! Геть мені зараз же відсілі!...

Але в цю мить він відчув, що сила його гніву кудись тікає, у ногах теж забракло сили і йому захотілося сісти. Та сісти ні на чім було, і він залишився стояти.

— „А втім, хай залишається, — подумав безсило, подумав — не сказав, і тільки рукою зробив невиразний знак, що його можна було зрозуміти, як дозвіл на те, щоб зостатись.

Тимко зразу ж знайшов своє місце, місце тенорової „гори“, що її він вів разом із Парапостолом.

Проте водночас він думав, очевидячки, і про інше — про Мотрину справу і через те не стояв на зайнятому спочатку місці, а став ближче до пишної Борсуківни.

Але забалакати про те, про що він мав їй казати, в присутності інших не можна було, — отож він став чекати слухної хвилини.

Мотря й на нього, мізерного, кинула осяйний погляд, але цей погляд не означав чогось іншого, крім того, що його з надмірної самозакоханости кудись треба було кинути — чи на стіну, витерту школярськими спинами чи на такого собі Тимка...

А тим часом сталася нова, не менша для Козки й інших подія: світло свічок, приліплених до билець балясних, упало на руду Хропалеву голову, що нарешті з'явився.

— Хропаль прийшов! — гукнув урочисто Парাপостід і тим попсував справу, бо той зразу догадався, що його нетерпляче чекають.

Був Хропаль на виду сердитий, очі блискали, як у демона, хоч він і намагався не дивитися нікому ввічі.

Підійшовши до пана Козки, якому на мить відлягло було від серця, заволока сказав, що співати не буде, бо в нього, мовляв, живіт болить.

Всі зрозуміли, що це чистісінька брехня, нахабна брехня. Тут уже й пан Козка не втерпів.

— Азинусе... вухатий! — промовив він потиху і простяг мимохіть руку, щоб дістати здоровила за чуприну, щоб провчити. Кого не довів би до цього отакий надолобень!

Та в цю мить сталося щось зовсім неймовірно, нечуване, жахливе: сам він, пан Козка б то, вимахнувши через баляси кожухом та ногами, полетів на голови людської гуці.

Чи треба казати, яка після цього счинилась колотнеча в церкві?

Всі кинулися в одну купу, замахали руками, хоч і неясно було, кого треба бити.

...Тимко на мить спустив був з ока Мотрю, але зразу ж кинувся шукати і знайшов її аж біля вітваря, біля ікони Благовіщення, осяяної сьйвом золотим. Боячись пропустити й цю нагоду, він зразу ж повідав їй те, що знав. Мотря захватно (не злякано!) скинула бровами, у вічу їй заяскріли золоті відсвіти сьйва.

— А ти не брешеш? — спитала.

— Хрест мене вбий! — побожився своїм звичаєм Тимко і перехрестився. — Дай же мені щонебудь за це... Мене скубли, а я, бач, сказав...

— Дати?

Горді вогники заграли їй у погляді, їй було приємно, що її викрадають. Дивна, незбагненна натура жіноча!

У цей саме час виносили на руках із церкви Козку...

А Хропаль утік, зник у темряву ночі...

XIII.

Для сих родин
Всяк християнин
Вминає ковбаси.
Баби, діди
Пиво, меди
Горілку варену
Кухликом п'ють,
З книшами труть
Свинину печуть.
З різдв. віршів.
Хворому все гірке...
Нар. прислів'я.

Увесьденечки місто лунко (лунке морозне повітря) славило Божественного Народженця — від подвір'я до подвір'я лунали колядки, лунав сміх молоді, гавкали собаки.

Ці останні, треба гадати, несвідомо загальний бадьорий гомін збільшували, бо не можна ж припустити, щоб собачий розум міг збагнути всю важливість свята.

Можна було бачити, як там то там колядники відбивались від собак стулками, пирогами, пампушками тощо...

День був осяйний, у сонячну обзолоту та в білий сніг, як у срібнозолоті ризи, вбраний...

Каленик і собі вийшов за ворота у той святковий рух та гомін.

До нього зблизився черговий гурт дівчат, щебетливих пташок зграя, на обличчях їм горів мороз, як вогонь, а в очах грали сонячні іскри.

Одна з дівчат вела перед — Вуцька Петренківна, і Вуцька зиркнула на нього, як задерикуватий хлопець, гукнула:

— А гляньте, дівчаточка, що то за стовп стоїть?

А дівчата відповіли:

— В пана Мартина

Та біля тину,

Біля тих воріт

З дуба стовп стоїть.

А дівчина йшла...

— Вуцька, Вуцька йшла, — помішались, як розбите скло, голоси та сміх:

— ...Спотикнулася,

До стовпа того

Пригорнулася...

— Ха-ха!...

І побігли, майнувши блискавками стьожок — синіх, жовтогарячих, усяких...

Бідні дівчата! Бідна удавано-зухвала Вуцька! Зачіпаючи отак чорнобривого парубка, вони (і вона) і в голові собі

того не покладали, що самі для нього були тільки бездушними стовпами, такими, що на них звичайно ніякої уваги не звертають!

Не їх Каленик чекав, а іншу, незмірно кращу, найкращу в світі дівчину, безнадійно надіявся на те, що, може, вона вийде випадково на вулицю...

Але які ж гіркі були наслідки цього чекання!

Одні з саней, що проїжджали вулицею, забігли сковзько, як човен, до Борсукових воріт і стали, а в тих санях сердешний парубок побачив свого сперечника, пишно зодягненого Петра Китиченка.

А далі з двору вийшла та, що її Каленик чекав, і сіла в сани поряд із рудим Петром, сіла і навіть не оглянулась на нього.

Коні взяли з копита, і тільки сніг закурів за ними, а бідний закоханий Каленик тільки рота роззявив з великого розчарування.

Знаючи, що злоповісні сани мали об'їхати провулком скількись хат, а за тими хатами з ними можна зустрітись, — знаючи це, Каленик кинувся на другу вулицю.

Та скоро він туди перебіг, увічі йому впав гурт яскравих, у яскравому вбранні, верхівців на баских конях: це були за-порожці.

Як ізмигнути оком, один запорожчик, гарцюючи на коні, відокремився від гурту і підскочив до Каленика.

— Тікай, пічкуренку! — гукнув він і, замахнувшись нагайкою, збив йому шапку з голови.

Увесь гурт голосно зареготався, і всі, разом крикнувши, полетіли як вітер, вздовж вулиці, тільки, червоні шлики, як язики полум'я, готові от-от на вітрі відірватись, замайорили в повітрі.

Слідком за запорожцями проїхав Китиченко, і Каленик на мить побачив червоне від морозу обличчя коханої дівчини...

Так справляла перший день Різдва молодь, а люди літні, статечні допильновували здебільша дома отих, згаданих у наведеному вище вірші, звичай.

І всі ці веселощі, що далі до вечера, то дужче збільшувались... Звідусіль лунали, як із-під води (колядували ж у хатах) співи колядників — которі ближче і дужче, которі далі й глухіше.

Увечері дужче притис мороз, і голосніше, дуже голосно заскріпила людська хода.

Нарешті червоне око сонця спустилося в надобрієву млу, і стало смеркати...

Тільки бідолашний пан Козка не брав у цих загальних веселошах участі: злощасна досвітня пригода на спілку з протудою уклала його на піч, як у склеп замурувала.

І якби не Лукія, що доглядала його, раз-у-раз навідуючись до школи, — йому довелося б зовсім самому мучитись, бо школярі увесьденечки гасали по місту з вертепом.

Лукія ж поралася біля нього з побожним виглядом, так наче робила це не для чого, як для спасіння своєї душі.

Приносила нещасному чоловікові їсти, та йому не до їжі було.

Хвилі недуги вкинули його в полум'яний жовтогарячий світ, у неймовірні марення.

Особливо ввечері світ зробився жовтий, повний рухливих велетенських кружал, а тії кружала без угаву крутились, і від того крутіння голова йшла обертом.

Десь надворі, в снігах на мороз, на вітер заходило сонце, а в хаті світло з лоба висмикало очі.

Нещасний недужий чоловік силкувався заплющуватись, стискував до болю повіки, але оті жахливі кружала горіли й крізь заслону повік.

У хворій гарячій його свідомості спалахував подеколи невиразний тьмянний здогад, що це він удруге завмер, але цим разом потрапив уже не до раю, а до пекла: гаряче ж було, гаряче...

— Не зумів я, прегрішенник, скористуватись даною мені від Бога змогою заробити рай, — думав він з великою гіркістю.

І на очі йому зводились росяні дерева раю, мінилося ніжно ввічу райське рожево-блакитне повітря, у вухах лунала далеким дзвоном солодка небесна музика.

— Горе мені ледачому, нечестивому, — видирався йому зойк із грудей.

І пропадав-зникав принадний образ, а натомість жерущим полум'ям спалахувала вогнедишна хвороба, нещасний западався в пекло.

Перед ним танцювали хвостаті, з конячими очима чорти, показували язики, підіймали на глузи.

А вночі дійшло до того, що хворий став не впізнавати своїх школярів, став плутати їх із нечистими.

Коли Парапостіл подав йому на піч води, він визирився на нього небачучими очима і злякано вигукнув:

— Ти чорт... диявол.

— Ні, це я... я, — похопився спростувати вчителю помилку хлопець, хоч одночасно й лапнувся за голову, подумавши, що то, може, його розкуйовджений чуб (патлату

тінь свою він бачив на стіні збоку) призвів до такого плутання.

— Ось вода... пийте...

— „І проситиме хоч краплю води і не дадуть йому”, — згадалися нещасному слова з притчі про бідного Лазаря та багатія.

...З другого чи третього дня йому стали інші видива ввижатись.

Почала ввижатись йому пані Лукія і то в зовсім непристойному вигляді — голісінька: вабила його, брала, обливала солодко-млосним небуттям, запаморочувала безтямно.

А потім того починала перекидатись через голову, так, як це роблять пустуни-хлопчаки — перекидалась дедалі швидше, дедалі швидше, і її по-жіночому грушувате тіло вертілось сороміцьким колесом.

У хвилини притомности поважному чоловікові робилося страшенно соромно за ці видива, і він ладен був думати, що це теж нечиста сила підводить його на спокусу.

Адже відомо, що печерських ченців диявол ще й так спокушав.

Так, наприклад, Мусієві Угринові, що, затворившись, багато терпів від „страсти”, показувались чорти в образі найпривабливіших жінок...

У такі хвилини думав пан Козка про свою з Лукією любов, про те, що через неї, оту любов, він мусів дурити доброго пана Мартина і своїм власним спокоєм важити.

Саме от: спокоєм важити... Адже не раз траплялася, що він, пригортаючи молодицю, повинен був притьомно від неї, як злодій від чужого добра, відскакувати і змінювати вираз обличчя з любносно-приємного на вічливо-приємний, — як пан Мартин чи хто інший на їхню розмову нагодиться.

Іншому це, може, й легко було б робити, а йому, що мав у очах завсіди тільки щирість своєї душі, ця переміна навіть тілесно була болюча: боліла шкіра на виду так, неначе її натягано на інший кістяк, як натягають чобітну шкіру на інший копил.

А міг же пан Мартин, чоловік своєї жінки, ще й на місці злочину його заскочити.

Гортаючи тепер для розваги Гізелеву книгу „Мир чоловіка з Богом”, її цупкі, жовтуваті на колір, із водяними смугами сторінки, задруковані клинцюватими літерами з мушніми слідами крапок та наголосів над ними, пан Козка натрапив на пряму на себе вказівку.

У книзі стояло: „Блудодіяння ради кїждо свою жону да

імать". Ці слова ще більше його засмутили, і він написав на березі книги проти них таке:

„Дуже добре це святий апостол учинив, бо легше терпіти, як жона перед очима, менше клопоту з цим. І навпаки, важко зальоти строїти, не маючи жони своєї”.

І подумавши, додав:

„О горе мені сушу: я однією жінкою не контентуюся, а що місто, то й інша”...

А проти слів „Нарочитое возбужденіє плоти” він написав таке:

„У мене тієї потреби не буває, а інші заживають гірчиці, гороб'ячого м'яса і bulbus — рід єсть цибулі”...

Під такі хвилини у нього в свідомості зринало навіть каєття, що він обрав собі таку путь життєву — безпритульного заволоки путь. Міг би він мати так, як інші, свій теплий куточок, мати жінку, діти...

Хвороба важко минала: ніби він повертався з іншого світу. Згадав він свою „Хроніку життя” і записав у неї щойно перебуту прикру пригоду:

„Летів я, — написав, — із хор через баляси і якби не потрапив на женській глави, то б об камінь-мармур розбився, і многим жонам пошкоджені були глави, а одній старусі і вся глава зломилась, якая в три дні і вмерла”...

XIV.

Про вовка річ, а вовк назустріч.

Нар. прислів'я.

Як уже мав пан Козка стільки снаги, щоб на ногах триматися, він похопився відвідати своїх зичливих приятелів Палляничок.

Пані Лукія дуже щиро його закликала і навіть подарувала задля цього йому теплі кинді на ноги, бо надворі стояли люті лютневі морози.

Відвикнувши від надвірнього холоду, слабкий чоловік аж не стямився від пекучих дотиків до щік, до носа; мерзли губи і заширшало в носі.

Пішов якомога швидше — так швидко, як може ходити людина після хвороби — вздовж безлюдної вулиці, сліпучебілої від снігової скаляруші.

По снігу схвачувались верткі вихорці: мороз був з вітром.

На шляху зганяв пан Козка небоязких, як ті кури, гав, що стрибали, роздовбуючи замерзлі кізяки.

Зігнані його наближенням, вони перелітали майже через його голову, і близькі помаху їхніх крил робили ще більший холод.

Теплі кинді, що через них ноги статечного чоловіка скидалися на дві довбні, робили голосні на всеньку вулицю виляски, сухий, крутий рип...

А за кілька хвилин ходи — тепла хата, свіжий, бадьорливий дух печеного хліба і... може (без сором казка — йому мимохіть заманулося знов застати вдома саму господиню)... гарячі руки, гарячі обійми доброї жінки...

На саму думку про це щасливий усміх скрасив його бліді з хвороби уста.

— Кринице насолоди! — подумав зголоднілий на ласку чоловік.

Проте господарі були вдома обое. Ба більше: і пан Мартин, і пані Лукія були чогось засмучені, невеселі.

Мартин сидів кінець столу, схиливши голову, а Лукія, хоч і кинулась була назустріч дорогому гостеві, але теж не примогла сховати смутку.

З цього пан Козка зрозумів, що, очевидячки, те, що сталося у них, було більше за її прихильність до нього.

— Що вам таке, мої друзі? — скрикнув добрий чоловік співчутливо. — Щось, бачу, негаразд...

Болюче скривлене обличчя пані Лукії понялося враз рясними слізьми, і сам господар, хоч і намагався своїм звичаєм жартувати, а таки теж скривився на плач...

Про лихо розповіла, схлипуючи, пані Лукія: виявилось, що надійшов реченець платити Борсукові, а грошей не вистачає...

— Яке там не вистачає, — докинув слово пан Мартин: — зовсім немає, ких, ких...

— Хоч не смійся, дурню, — сказала огнівана жінка. — У людей хоч чоловіки такі якслід, а тут...

Нема мови, що доброму панові Козці на таку звістку серце заболіло якнайдужче, — тільки ж як він міг зарадити їхньому лихові?

Він захвилювався, навіть чоло йому почервоніло, на очах теж заблищали слъози, ці найчистіші, найдорожчі перли людської добрости.

— *Vae victis!* — зірвалося йому з уст. — Горе переможеним... Ще й ще раз я шкодую, що я не гетьман і не вельможа, що в мене порожні кишені...

Обличчя йому скривилося у щось таке, як усмішка, але то не усмішка була, а швидше плач.

— Хоч би до Великодня підождав, — сказала крізь слъози Лукія.

І під впливом страждання цієї дорогої людини спало раптом панові Козці на думку піти й особисто перебалакати з паном Борсуком, ачеї же він буде хоч крихту вдячний за те, що він його дочку вшанував, узявши до півчі, і на його прохання відрочить сплату боргу.

— А тоді чи зможете віддати? — поспитав, уже вирішивши це вчинити.

— Віддамо! — скрикнув господар. — Ось гляньте сюди...

І він узяв на пальцях перелічувати всі можливості, що мають дати їм гроші.

Тоді пан Козка сказав про свій намір.

Почувши таке, зрадуваний пан Мартин зірвався на ноги і кинувся до рятівника з обіймами.

— Так попередю ж чарчину... — жевонів радісно. — Лу-кіє, ану дай лишень для хоробрости, ких, ких, ких...

І напосівся в одну шкуру на „стару“, щоб мерщій подавала. Та статечний чоловік, попри велику пошану до отого справді покріпного та захотного трунку, тепер відмовився від чарки: учинив це він з огляду на великі труднощі розпочинаної справи, справи, що для неї потрібна була велика обережність та розум, а не хоробрість.

У ту ж мить натяг пан Козка, повний рішучости, на голову свою капелюху (він її так і не випускав з рук, хвилюючись), обгорнувся щільніше кожухом і вийшов з хати.

До Борсукового двору треба було заходити з вулиці, і пан Козка, зайшовши з вулиці, постукав у хвіртку.

На цей стукіт зчинилась на подвір'ї голосна у морозному повітрі собача гавкотнява, ніби який заворожений (чи замерзлий) замок прокинувся при наближенні живої людини...

Аж нескоро крізь собаче валування почувся людський голос — і хвіртка відчинилась: перед Козкою стояв Грицько, Борсуків слуга...

— Чи пан дома?

— Дома...

Собаки вистрибом кинулися на чужого чоловіка, як він увійшов до двору, та Грицько, орудуючи вправно ломакою, допровадив його щасливо до широкого рундука панського будинка.

Погупавши перед дверми засніженими киндями (оббивав сніг), пан Козка увійшов у хмарі холоду (пари) до пекарні і тут залишився чекати господаря, що його мав з іншої хати покликати Грицько.

У приміщенні жваво вешталась жінка-кухарка, пораючись біля печі та страв.

Відповівши на Козчине „добридень”, вона далі робила своє діло, навіть не глянула на „пан-дяка”.

Рипнули двері, але увійшов не Борсук, а мале хлоп'я.

Хлопець став боязко біля порога, вражений присутністю чужої людини.

Жінка тицьнула йому в руку шматок хліба, і він заходився його уминати, стоячи там таки і не скидаючи шапки.

В такому стані й заскочив малюка пан Зиновій, що, увійшовши на нього, а не на гостя, найперше звернув увагу — огнівано нагримав:

— Хіба ти за хліб старший, що їси в шапці?! Не наїстєся ніяк... Геть мені з-перед очей.

Хлоп'як хапнув злякано з голови шапчину і так, з непокритою головою, вискочив у сїни.

— А ти мені не дуже роздавайся з хлібом, — накинувся пан Зиновій на куховарку, що з неї була, мабуть, мати того хлопця.

Жінка нічого не сказала — мовчки робила своє діло.

Це були, як і Грицько, Борсукові піддані та слуги.

— А я до вас, пане добродію, з справою, — нагадав про себе пан Козка.

— Яка справа?

— Грошова...

— А! Тоді ходім до іншої хати...

І ввів пана Козку через сїни до світлиці — до чистої, теплої кімнати з круглими в олив'яних ряминах шибками, крізь ті шибки добувалося з надвору денне сяйво, і через те кімната була весела, затишна.

Вислухавши прохача за чужу справу, пан Зиновій зареготався, голосно і якомсь образливо зареготався — ходив по хаті й реготався, взявшись за живіт. Сердешний пан Козка відчув, що йому полізли попід кожухом мурашки.

— А який же з твого боку заклад, пане дяче? Яка зарука? Грошова справа потребує грошей... чи чогось такого, що в гроші обертається...

І знову:

— Ха-ха-ха!...

Бідолашний пан Козка сидів на краю засланої килимом лавки, як на яким жариві, боявся притулитися до спинки тієї лави. Не прибирав, як бути, як поставитися до сміху, що сказати...

— „Мабуть те приемне, що я йому зробив, — подумав собі, — не вартє грошей, тут треба більшої приемности”...

Соняшне проміння сіялося з вікон золотими пасмами і падало Козці на рукав, на полу кожуха. Він не зважувався

переставити отерплу ногу (на коліні лежала пляма з сонця), щоб не намочити килима, що ним був засланий поміст.

Від чималої груби, зложеної з полив'яних із вишневими розводами кахлів, аж пашіло теплом...

Від тепла чи від чогось іншого статечний чоловік почав червоніти на лисині, на чолі і врешті розпачливо (ніби падав у яму), заплющивши очі, промовив:

— Я підпишусь на послушенство...

— Справді? — перестав сміятись пан Борсук: — у міській книзі, якслід?

— Еге... З умовою: як не заплатить після Великодня...

Отак і на згоді стали.

Пан Зиновій хотів був зразу ж таки й іти до магістрату і довести до зроби цю угоду, але Козка, маючи намір приховати поруку від Паляничок (що то як добра людина!), попросив відкласти це до другого дня.

Після цього він пішов з доброю звісткою до своїх приятелів. Звернув увагу на кільця біля Борсукових воріт — срібне, мідяне й залізне, що до них звичайно в'язали коней гості: до срібного — вельможні, до мідяного — меншого звання люди, до залізного — прості козаки.

— До якого ж я в'язатиму, як буду Борсуковим підданним? — гірко подумав сердешний пан Козка.

Був після цього пан Козка у Паляничок довго, випивали, але про ціну за відрочення так їм і не сказав. Бачив він на очах у солодкої жінки вдячні сльози, і це йому була найкраща нагорода.

Уривки з „Протоколу“ значкового товариша Зиновія Борсука

...Всю Україну Велеросія називає тетерваками — чого ж тут соромитися? Тетервак птиця хоч і дурна, але не злобива.

Г. Сковорода.

Вівторок. Хлопця за те, що не збудив до утрені, покарав різками. Листа, від пана полковника Солонина даного, записав. Ось він, той лист. „Його ц. пресвітлого величества війська запорозького полковник Павло Солонина.

„Панові сотникові ***ському, отаманові міському з товариством і вйтові тамошньому з посполитими людьми ознаймуємо: респектуючи ми на згідність до услуг військових пана Зи-

новія Борсука, під свою полковницьку беремо його протекцію, щоб ніхто з старшини військової й міської до нього, пана Зиновія самого, і до всіх його ґрунтів, луків, сіножатей, куплених і з ласки військової наданих, а також дворів його шинкових ніякого не мали діла і не інтересувалися. А коли станеться воєнний похід, він, пан Зиновій Борсук, як значний військовий товариш, значка нашого полкового пильнуватиме. Наказуємо: без бутности пана Зиновія з його дворів людей не судити і не брати під виною і неласкою нашою.

Писано в місті *** іануарія 17... року”.

П'ятниця. Мав із жоною контroversію за хутір Яруватий — чи даватимемо його за Мотрею. Вірші Мотрі на привіт родительський написав. П'явки до місця хворого приставляв.

Субота. На перший день Різдва перед початком Служби Божої (а я там був із родиною своєю) один школяр скинув із хор соборного дяка і свого директора Теофана Козку. Упавши, той так забився, що вже не міг і співати далі, довелося понам кликати колишнього дяка Крутяка. Козка, падаючи, бабу Калениченчиху прибив до смерти. А Хропаль (це ймення школяра) утік, невідомо куди...

Неділя. Дяка Богові милосердному, що минули часи лихоліття і дорога матка наша україномалоросійська зацвіла цвітом достатків. Поля заколосилися хлібами, у ріках, озерах, ставках, намножилось риби. Виросли хутори, села, міста. Купці понавозили краму, дороги: кармазинів, блакитної саети, жовтого полугабенку... А передніш тут були місця малолюдні, запустілі, непотрібним биллям зарослі, і правили тії місця за пристановище звірям та гадам усяким. Була наша матка Україна — як та чайка при дорозі битій. І люди своїх статків-маєтків і життя свого були непевні. А тепер аж дух радується, бабачи, як люди млинки, пасіки, хутори набувають, гайки прикупляють, худоби примножують... Та й Україні це краще — а що ми маєтки мирно збираємо, а не кидаємо її, сердешну, в авантури, сиріч у біди та руйнації, не блудимо словами, що ми, мовляв, „подвигами сарматокозацькими Україні голдуємо”... Яку бо користь мала вона від задуму Виговського? Яка втіха була їй від потурчення Дорошенкового. Що позискала вона від зради Мазепиної? Щонайбільшої шкоди заподіяли їй усі ці, як кажуть москалі, „шатости”, бо через них

нам щораз більше вольності укорочувано. Ліпше тепер миром жити і зберегати ті здобутки многоцінні, що їх діди наші з батьком Богданом здобули!... Адже не війною і не силою військовою здобув наш гетьман Апостол „рішительні пункти“, а самим піврічним пробуттям у Петербурзі.

Тим і я не через брак любови до матері нашої України, але єдине її ради користи і нащадків подяки пильную достатку свого та приблизшую те, що розпочали дід мій і батько на славу роду нашого Борсуківського.

А ймення це дав сам батько Богдан після бою під Пиллявцями. „Будь ти віднині, — сказав, — не Шереперя, а Борсук, бо ти, як борсук шматував ляхву“.

За кров дідову маємо ми право на хутори, млини, на пасіки. Хай же знають нащадки і мої діла та надбання. Від удови козака Потягайла придбав я сіножать, що над річкою. У церкви Покровської купив дубовий лісок, що відказала побожна вйтиха, заплатив вище шацунку людського, дарма що того не варт, еднак же спасіння свого ради. Млин купив у татаря і болотяну рудню у сотника Задериголови... Спишу і кривди та біди многоплачевні, мені від ворогів моїх починені. Поквапився був на мої добра явний нецнота, мій же таки підсусідок Яцько Джмиренко і тиць після Різдва дочку мою старшу, Педорку, сватати. А я йому: „А де твої, кажу, хлопче, воли та корови, де сукна-адамашки, жупани-кармазини? Де твої ґрунти та ліски, де пасіки й худоба? Чи це ти вже розбагатів отак, а, чути, й полковником незабаром будеш, що зо мною породатися здумав еси?“. Отож він, підігнувши хвоста, пішов ні з чим. Але не вгамувався на тому, а мало часу переговоривши, спробував був мене спалити. Та остеріг мене сторож дворовий, і я його впіймав був у тіні місяцевій коло стодоли, одначе він з моїх рук вирвався і після того зник... А під той саме час до Полтави зближався свейський король Каролус, і незабаром стало відомо, що Україна з ним у лігу вступила і разом на Москву повстає, махину війни підіймає. Велика сталася тоді по всій Україні замішанина. Просте поспільство, а найбільше усяке гульгійство, як винники, броварники, будники, під тим приводом, що вони за царя і проти Мазепи, кинулися розбивати добра людей значного стану і наругу непереносну їм чинити. Отож і Яцько однієї ночі навів на мій хутір купу гульгійства, і та чернь, розстервившись, без жадного респекту слуг моїх у пень вирубала, а Яцько, як скажений гукав, що притре, мовляв, мені роги. Одначе я з того вогню кінно вихопився і, не тратячи анімушу воєнного, коли гульгійство, у льохах та коморах, як мухи в меду, застряло, вернувся з чималою, від пана полковника приданою мені аси-

стенцією та й одреванжував їм повною мірою, а нецноту Яцька забив.

.

Серед а. Зажив проносних ліків у конфекті і легку ляксацію мав. Стало відомо, що Хропаль утік від нас до міста К. і став при тамошньому магістраті за містра, себто за ката для карання злочинців. Не можна його погудити за це, адже і кат у суспільстві потрібен.

Якби не було ката,
Не мали б злочинці за вчинки відплати...

Як треба було Сокурівну, що отруїла з коханцем свого чоловіка, стратити, бурмистер нашого міста мусів сам лишитись в П. заручником, поки їхній кат зробив у нас своє діло. А тимчасом не тільки простолюди, а й духовні (з тих, що від мужиків мало чим різняться) ставляться іноді до праці містра з огидою. От Березанський, наприклад, ніп відмовився був висповідати та запричастити ***ського ката і тільки з наказу владики, що написав прегрізного листа, а в тому листі довів і для катів право бути в лоні православної церкви, він сповнив святе тайнство. Іще раз кажу: кати потрібні...

Прошу вас, містрове, добре злодюг карайте —
Четвертуйте, паліть, бийте і стинайте...

Мало тільки охочих буває на це діло. Вельми добре ученив би наш теперішній бурмистер, якби переманив того Хропала сюди...

.

Четвер. Перед обідом приходив соборний дяк Козка, і я ходив з ним до магістрату, а в магістраті він розписався мені на послушенство. Ось той запис: „Я, Теофан Козка, колишній спудей Київського колегіюму і довголітній бакаляр, чиню відомо сим моїм доброхїтним записом: якщо пан Мартин Паляничка, майстер цеху перепечайного, не віддасть після Великодня боргу, вісімдесят і п'ять золотих, панові значковому товаришеві Зиновієві Борсукові, я записуюся на вічне послушенство йому, жоні його і нащадкам. А для більшої віри і твердості на часи потомні сей мій запис за відомом усього нижчепідписаного уряду ***ського його милості панові Зиновію Борсуку, гідному подякування, дав я року 17”...

.

П'ятниця. Над вечір у винниці був, винника вдарив за те, що ліг спати, а горілка парувала. Горілку пробував, а вона погана. Загадав десять казанів горілки робити... Ще одну кухву горілки, перегнаної на саму м'яту, відіслав бригадирові Кукушкіну за...

Цілий рукопис „Протоколу” мав якнайкращий вигляд. Був написаний на цупкому сизуватому папері з водяними ліпцями і з водяним знаком лева в короні. Початкові літери на кожен день були написані (намальовані) циноброю. Решта письма — це був рівний, виразний скоропис, шереги літер, як вишикувані лави козаків; серед рівних чепурних літер впадали в око відмітні — Ж, схоже на р, З у вигляді цифри 2, високий Ї і ін.

Де-не-де рябіли на папері руді пропалинки: це пан Зиновій, пишучи, смоктав люльку, і іскри летіли від його могутнього пакання на папір...

„Протокол” був оправлений у шкіряну, віковічно-дебелу оправу...

XV.

Єгда убо чтеши книги, то прилжно всім сердцем чти.

Ізмарагд.

Хвороба ще якийсь час турбувала пана Козку — кололо в боці, кидало вночі в піт. Та й зокола це помітно було — на виду він був брезклий, під очима повідвисали м'які припухлини.

Отже, мусів ще про лікування дбати. Зичлива для нього пані Лукія порадила приставити п'явки, і він одного дня пішов до цилюрника Йозефа Бинди, що мав ті п'явки і приставляв недужим.

Балакучий Бинда, як це й личить заступникам цього ремества, стрів статечного чоловіка увігливо, послужливо і туж мить кинувся до своїх п'явок.

П'явки стояли на вікні у скляній посудині, і крізь ту посудину просвічувалось ясними парусами сонце, палало сонячне вогнище.

Бинда зняв швиденько з посудини книжку, що нею вона була накрита, але в ту ж мить цю книжку вихопив йому з рук, не мовивши від здивування й слова, пан Козка: це була „Orbis pictus” Яна Амоса Коменського, славутня книжка.

— Звідки це в тебе?

І погладив любосно гладеньку оправу книжки.

— О, пане дяче, — умилився влещений цим господар:
— якже, і я знаю, що таке культура... якже...

Він виводив своє походження від чужоземного батька, а про це насамперед свідчило його прізвище, тим і любов говорити про чужоземну культуру. Хоч і не добирав гаразд, що саме належить до тієї закордонної культури.

Доводилось уже не раз панові Козці чути від нього (як приходив голитись) про те, скільки дітей у французької королеви, які звичаї при польському королівському дворі і про інші, безмірно далекі від його фаху речі.

Це, либонь, властива всім цирульникам риса.

Бинда вважав теж, що книжка (яканебудь, бо був малописьменний і нічого не читав) повинна бути в кожній культурній господі.

— Аякже! Без книжки не можна... А цю (він кивнув головою на „Orbis pictus“, що її розглядав пан Козка з усіх боків) дістав я у земляка свого Зигмунда Корна, крамаря, що сукном торгує, він і книги привозить...

— Зигмунд Корн торгує книгами?! — гукнув здивовано пан Козка. — У нас у місті торгує книгами?!

Того ж таки дня після п'явок пішов статечний чоловік, великий книголюб, до милого відтепер його серцю Корна.

Чужоземець „голендерської нації“ Зигмунд Корн жив у середмісті в невеличкому, але охайному, з присадком, будиночку.

— Я до вас приходжу пізно, аж після кількамісячного перебування в місті, а треба було б раніш, — мовив, на добридень давши, до господаря пан Козка, — бо ви, кажуть, книгами торгуєте...

— Так, так, — закивав головою привітний господар.

Він сидів біля чималого, як на розмір кімнати, вікна і був освітлений великою білістю надвірнього снігу, що біліла у тому вікні.

На голові в нього був плетений моркв'яного кольору й вигляду ковпак, плечі обтягала тепла камізелька.

Справляв враження — через свої нешвидкі рухи й повільну мову — людини поважної, статечної.

Обличчя, що на ньому синіли, як квіти петрового батога, витрішкуваті очі, не посміхалось.

Була з нього у всьому пряма протилежність, як рівняти до першого чужоземця — Бинди.

— Еге, я торгую книжками...

— А я шаную книжку понад усе, — мовив пан Козка.

— Книжка ось для чого, — сказав Корн.

І по цій мові звів повільно праву руку до свого чола та й постукав по ньому, як по якій посудині, вказівним пальцем: мовляв, для розуму. Потім того попросив гостя сідати (знав уже його, як і всі в місті знали), і підсунув йому стільця. А далі вийняв нешвидким рухом з камізелькової кишені окуляри, готуючись, очевидно, дивитись у книжку.

— У нашого народу ще не все гаразд, як говорити про розум, — мовив з гіркістю пан Козка, сідаючи на підсунутого господарською рукою зручного стільця. — Вибачайте на прикрому слові, але це... з любови.

— Ви, пане, більше, ніж любите свій народ, — відгукнувся на це господар: — ви вболіваєте його хибами...

— Може, й так. Я люблю його славу козацьку, але й картаю за вади. От хоч би й справа з наукою... У нас більше воліють бути неуками, малоучками замість щоб дати який гріш на книжку... Хіба це не ганьба, що країна, маючи сильних і багатих, сположила освіту народну на таких, як я? Хіба це не прикра річ, що нашим нащадкам освіченим (а це прийде, я вірю) доведеться „пиворізів” визнавати за своїх попередників у творенні культури. „Вони пили пиво, скажуть, але й поширювали знання, були безпутні, але народові вказували путь у прийдешне...” Дарма, що наша наука аж ніяка: у вас же он, в європах, Ньютон та Коперник з'ясовують будову світу, а в нас, у „пиворізів”, тільки часословець та псалтир...

Виголосивши це, пан Козка замовк і витер піт на чолі, що вступив від хвилювання й слабости.

— А так, так, — закивав головою Корн.

— У нас, правда, є, хвала Богові, Могиланський колеґіум у Києві, де й я вчився, та не довчився, — знов загомонів пан Козка. — Тільки ж наука там не така, щоб була для життя, щоб робила його кращим... А в житті ж у нас що діється? Навіть у суді немає правил таких, як слід. Наприклад, покарають когось за перелюбство відібранням землі, і те майно забирає собі сотник чи полковник, або навіть священник. Ділить якийнебудь сотник чи полковник спадщину між спадкоємцями і за те бере собі гайок або сіножать... Хоч і пишуть про це у книгах, що ніби то без ніякого примусу, тільки з доброї волі віддають ті спадкоємці панові сотникові той гайок...

Помовчав, а тоді знов:

— Чогось, справді, бракує нашому народові. Не відваги, очевидно, бракує, бо наші вояки громили мури Царгороду, перемагали турків, Польщу. Доходило до того, що чоловіча стать заспіль головами на полі брані накладала, і се-

ред людности склався був погляд, що тільки така смерть і почесна... Тільки ж усі ці втрати йшли на марне: славні воєнні перемоги нічого не здобували, і нещаслива гісторична доля раз-у-раз накочувалась на наш народ, як той Сізіфів камінь... Чи можемо ми похвалитись Запоріжжям, що там, мовляв, виробились такі, яких ні в кого не було, державні порядки? Може такі, як про них пишуть ваші учені — Томас Мор, Кампанеля, Фенелон? Ні... Бо в Січі нема жінок, — отже це не повна громада людська, а тільки військовий табір...

— Чи сказати вам, добродію? — так закінчив свою мову статечний чоловік. — Іноді мені хочеться, щоб цей народ зник із лица землі... і я разом з ним... загинув...

Тут пан Козка розстібнув кожуха: йому стало душно у невеличкій, теплій, осяяній сонцем кімнаті. Аркушеве скло пропускало багато сяйва надвірнього. Крізь те скло видно було, як надворі, на відсонні, уже капало з стріх і як на гіллі безлистого дерева, що було біля вікна, стрибала синиця, вицьвірніуючи своє бадьоре „ціцібе”.

— Я торгую з Європою, — мовив господар, щоб повернути мову до книжок, — з Кенігсбергом, з Данцігом, з Ляйпцігом, з Бродами, привожу книги, а купують мало... І я мушу найбільше сукном торгувати...

Далі він показав гостеві свої книги. У скрині, що стояла під стіною, були такі твори: „Пригоди Жільблaza”, „Гаргантюа”, „Ціцеронові річі”, „Бакмайстерові елементи філософії”, „Робінзон Крjусое”, „Степень або руководство к стихотворству” і деякі „друковані куншти”...

Нічого й казати, як забігали очі Козки — книголюба по нових, подеколи й золотом тиснених оправах, по мідяних і костяних (як костяні пальці) застібках.

Він брав у руки цю мудру вагу, що її, справді, на вагу золота слід важити, втішався невимовно... дарма що декотрі з цих книжок йому в житті вже доводилось бачити і читати: добра книжка не на одно читання...

Скрикнув:

— О, чом я не багатий! Чом я не можу закупити цього добра!...

І ввічливий чужоземець, зрозумівши шановного чоловіка скруту, запропонував йому приходити до нього й читати безплатно.

Переповнений влячністю вщерт, Козка подав гостинному господареві руку.

— Не подумайте, добродію, — сказав, — що я ненавиджу багатство та гроші, ні, я шаную гроші за їхню силу... тільки ж любов до свободи не дає мені змоги забагатіти...

Потім того знов кинувся до книжок.

Серед чужоземних знайшов він одну книжку місцевого друку — це була „Іфика ієрополітика“, що її року 1712 видрукували в Києві ченці...

Панові Козці не доводилось ще її бачити — тож він і вшнипився пристрасно в неї, милуючись чудовими „пстихами“ славуного ритаря Никодима Зубрицького.

А було їх, тих штихів, у книзі понад шістьдесят, і всі цікаві і змістом, і виконанням.

От, наприклад, „Сирени світу сього“: патер пливе на човні, позатуляв вуха, щоб не чути співу голих жінок, що тут же довкола човна купаються.

Дивлячись на цей малюнок, статечний чоловік зідхнув і подумав:

— Хто ж устоїть проти цієї спокуси?! Істинно сирени...

На другому малюнку сидів на барилі з вином Бакх із куклем у руці, під цим малюнком був віршований підпис:

П'янство калічить найпаче юних,
Бо нерозумна їхня фортуна...

— „Та й старі не від тих грошей“, — хотів був пан Козка уголос поправити автора, але саме в цей час до хати ввійшла господиня — чепурна у білому фартусі, з хитромудрим каптурцем на голові і з привітним усміхом на обличчі жінка.

Привітавшись, господиня поставила перед гостем чашку запашної кави, а з тієї кави повилась угору тоненька ниточка пари, тонучи в золотому яскринні сонця над столом.

Отак, цілком випадково, знайшов собі статечний чоловік гідну його здібностей розумну розвагу.

Став часто бувати у гостинного Корна. Оце прийде, сяде біля столу, в руках йому „Цицеронові річі“ чи щось інше, на округлому чолі соняшна пляма, а ніс квітне барвами веселки. По короткій, але змістовній розмові з господарем на столі з'являється кава, в'ється запашина нитка пари, лєскаче приємно в носі...

А за вікном попискують синички і капає мало не по-весняному вже з стріхи...

...Відвідуючи Корна, пан Козка рідше став бувати у своїх старих приятелів Паляничок. Це неабияк стурбувало Лукію, і вона вже не тільки ждала, поки він прийде, а й сама частенько забігала до школи чи кудисьінде, де він бував, і притьом кликала в гостину.

Не раз бувало так, що літньому чоловікові і з печі злазити не хочеться, а вона, немов жартома, брала його за руку і стягала додолу.

Тоді він, дарма що був у зносінах із простими людьми завжди щирій, узяв навіть вигадувати всякі причини для відмови, а найчастіше казав:

— Та мені щось не добриться, паніматко...

А Лукіїні руки, коли клала їх йому на плечі, частенько тепер здавалися йому просто таки пудовою вагою.

Частіше він став думати тепер і про небезпеку, що загрожувала їм обом, як перелюбникам.

Адже так він міг і кари на горло доскочити!...

Та Лукія негавала, хоч і поводитись про людське око дуже обережно...

XVI.

Весна мила, ах, прийшла,
Зима люта, ах, пройшла...

Г. Сковорода.

Кінець-кінцем рясно закапало з стріх, потекло патьоками з гострих оголених топіль. Радісна провесна!

Пан Козка з Калеником заходилися шпаківні ставити.

Стругане дерево пахло живицею і цей запах змішувався з пахом відвологої садової деревини...

Надворі стояла та неповторна, бадьора легкість, що буває тільки ранньої весни, коли конче хочеться скинути зимову одягу, хоч у лікті ще й шпигає холодок.

Біля Мартинової хати, біля самого порога стояв високий з покрученим гіллям берест, на тому його гіллі поприлипало руде торішне листя і чорніли купи старих гав'ячих гнізд.

На берест із свистом сідали перші шпаки — чорні смоляні грудки в меживітті.

Солом'яна оселя старої хати висихала сірими латками, парувала тонкими вихорцями, що танули в повітрі, в весняно-сонячному яскрінні.

Каленик дбайливо вистругував дощечки, але весь час був ніби в середині себе самого, маломовний був, тільки слухав учителя.

Його вицвілі — таке з очима робиться весною — з карими плямами очі відривалися від роботи і гоїдалися неуважно понад речами — понад свічадами-калюжами весняної води, над кинутим серед двору зрубаним деревом, що на ньому облазила кора, як гадюче линовище.

До Борсукового подвір'я за хатою не було видно...

Укмітливий пан Козка не міг не постерегти і не міг не

зрозуміти цього настрою в ларубка. А що весна і його самого опанувала до краю (за це свідчило його усміхнене обличчя, щасливий вираз очей і... носа), він узяв спочатку взагалі про весну говорити.

— Бач, — кивнув він головою на берест, на його позвишуване на хату гилля, де сиділи рядочком шпаки: — шпаки коханням починають весну, та й усе ожило... Всяке знає — і люди, і звірі, — що така весна була торік і позаторік, що така й наступного року буде, а проте всі їй раді, всякого солодка млість бере...

На хату видряпався попільнастий Лукіїн кіт і, стелячи по соломі хвоста, став підкрадатися до шпаків.

— Гай, гай, коте! Хоч ти й старий, а дурень: тепер шпак чує рух соломинки не то що...

Кіт стрибнув, шпаки з висвистом полетіли...

— Піймав облизня...

Тут із хати вийшла урочисто пані Лукія і винесла в руках панові Козці на куштунок декілька жайворінок, зразків обрядового печива, а ті жайворінки означали тих пташок польових, що приспівують радісній праці хлібороба-сіяча: Лукія їх пекла, щоб продавати спасеникам біля церкви, бо був саме великий піст.

Статечний чоловік з превеликою втіхою попробував того запашного хліба.

— Про таку жінку, — мовив, удавшись до доброї господині, — можна так казати, як оце я тільки що про весну сказав: хоч би сто раз куштував те, що вона дає, воно все смакує...

— Ніколи, — збула жартом розмову заклопотана жінка, рада за добрий настрій свого приятеля, бо такий настрій у нього тепер не часто бував: — там піч...

І її підтикана запаска майнула в сні.

Одна шпаківня була готова, і Каленик, приставивши драбину, поліз її чіпляти.

Шпаки, що знов були насідали на берест, замахали крильми, немов чорні млинки, і полетіли.

— Еге, весна, — повів далі мову пан Козка, як Каленик ізліз додола. — Оце саме тепер, весною, найзручніше було б тобі, козаче, зробити те, що я тобі весь час раджу. Тепер уже, якщо тому правда, що ти кажеш, є в нас повною мірою і друга передумова силогізму: дівчині ти до мислі... Отже справа тільки за тобою, за твоєю сміливістю. Женись — якщо не хочеш зостатись таким бездомним заволокою, як оце я...

Помовчав трохи, а тоді знову:

— Так як же, хлопче? Га? Чи шукати вам попа? Я б тобі, кажу, з милим серцем допоміг.

Верхня Каленикова губа, засіяна вже темною прорістю, затремтіла, і густа червонява залила обличчя.

А пан Козка, прихилившись, загомонів пошепки:

— Бо мені вже однаково випадає звідси тікати... Скажу тобі секрет: поручився я за пана Мартина тим, що підписався Борсукові на послушенство — як він не віддасть боргу до після Великодня, а він же, напевне, як це й ти знаєш, не віддасть... Отож тепер єдиний для мене рятунок — тікати на Запоріжжя. Тільки ти про цю мою справу не кажи нікому, про неї навіть пан Мартин не знає, — закінчив схвильовано.

Глянув на парубка — і зумівся: обличчя тому раптом аж поблідло з гніву.

— Як же його в ката женитися, — мовив Каленик похмуро, — як і вдягтися ні в віщо? Ні вдягтися, ні взутися?! Хіба ці справлять? — кивнув головою до хати.

— Еге, воно таке, — згодився Козка, — без цього таки не оженишся... Якби я був багатий...

Коли пан Козка пішов додому, Каленик зайшов до хати і, відвернувшись до вікна (Лукія саме вибирала з печі хліб), вимовив з притиском:

— Чи ви думаєте мені одежину справляти? На Великдень щоб була...

Лукія відхилилась від печі, ще не діймаючи віри своїм вухам, що чує таке від плохого Каленика, поставила лопату і як ізмигнути оком — скрутила дулю.

— А оцього не хочеш?! Ти б ще раз на грушку поліз, дурнику! Ми за тебе платили...

— Щоб була! — сказав уперто парубок удруге і вийшов. А слідком за ним полетіла голосна лайка обуреної такою поведінкою жінки.

З цього сердешний парубок зрозумів, що по-доброму господарі нічого не справлять, — тож і поклав таки зараз іти до цехмістра Тисячки.

Внаслідок цього через скількись днів пан Мартин мусів перед цеховим судом стати. А що Каленикові вимоги були законні, то суд і присудив на його користь.

Пан же Козка по якимсь часі помирих господарів з підмайстром, взявши набір доброго сукна у свого приятеля Корна.

За малий час жупан був готовий...

А весна йшла потужно далі...

Найкраща весна була в саду: відвологли ніжні гілочки й брості яблунь та вишень, запахло гіркуватим смаком зелені: повними пучечками стали розпукуватись ті брості, і з них полізли голівки білих квіток, немов краплі густих вершків...

Зацвірінкали презавзяті горобці, цілими табунами носячись понад голим верхів'ям та падаючи купами в спорзній боротьбі на землю.

Затуркотіли в гіллі горлиці, голубливим людськими голосами загомоніли. Все загомоніло, а як не загомоніло, то відчуло кохання — цю основу всього живого на землі...

Каленик жив, як у казці.

І брості розпукли, і липучі найніжніші листочки, і туркіт горлиць, і горобці, і навіть торішнє листя під ногами, що пахло гниттям — усе відгукувалось йому в грудях солодким відгуком. Йому здавалось, що все дивиться на нього широкорозплющеними очима...

З садком, як відомо, у Каленика були зв'язані прекрасні спогади — з минулого літа спогади, тепер він сподівався більшого: він мріяв зустріти дівчину на самоті, зустріти вічна-віч і поговорити... Отож щоразу, як тільки був гулящий, і йшов він у садок, ходив там попід мокрими від весняних соків деревами, зривав молоді листочки і мняв їх нервово в руках...

У неділю надягав свого нового жупана і особливо довго чекав.

Це його нетерпляче чекання, жадоба побачити Мотрю збільшувалось іще й від того, що в церкві він тепер її не бачив, бо ж у піст півча не співала.

Але Мотря не виходила: одно те, що вона не знала про це чекання, а друге, — в садку було ще не дуже добре, було ще мокро.

Та ні в кого немає такого терпіння, як у закоханих, і Каленик таки побачив її, очікувану, бажану.

Теплого ясного дня вийшла вона з двору в синьому, як небо корсеті, із рясними стьождками за плечима; на голові, над гладеньким чолом лежав обручик туго обтягнутої стрічки.

Мотря обережно роззиралася довкола, ніби вийшла до когось крадькома. Стала під гіллястою яблунею, поклала руку у повнім вишиванім рукаві на низьку її гілку і стала в якійсь наче задумі погойдувати її (це теж зраджувало її неспокій, напружене чекання).

Лапаторозквітле гилля, що було над нею, обмалювало її вид і голову білорожевим цвітом — як пишнє віяло голову казкової царівни...

Захватне, чарівне, неповторне видиво!

— Горлице моя! — прошепотів надпоривно парубок: — яка ж ти ловка!

Горлиця на високому ясені, десь угорі; затуркотіла дужче, швидше.

Небо поміж деревами скидалося на обрізки блакитної матерії, що з неї повикраювано щось кругле...

Від яблуневого цвіту ішов запаморочливо-солодкий дух.

Але сердешний парубок, хоч думав про це багато днів, не відважувався й цим разом піти до дівчини, а в тому місці, де він стояв, сама Мотря не могла його побачити: його затуляло гилля.

Замість того в його свідомості спалахнули зовсім казкові мрії: йому здавалось, що ще хвилинка — і вона сама, засліплена коханням, з розплющеними, але небачучими, як у сноходи, очима піде до нього, торкнеться до його рук (як тоді на крилосі), пригорнеться до нього... щокою притулиться до його щоки...

Стріпнувся від щастя: на гілку сів з розгону якийсь птах, і та розколихана гілка залескотала йому в щоку.

Тоді парубкові захотілося якось виявити свою присутність... гляне, аж до Мотрі з левади йде... Петро Китиченко!

Увічу бідоласі Каленикові завертілися великі кола, усе задвоїлось навколо, і сама Мотря задвоїлась, тимчасом як насправді тут, навпаки, ішло до з'єднання двох постатей... у поцілунку.

Справді, скоро Китиченко зблизився до дівки і та ступнула, кинувши свою гілку, йому назустріч, — Китиченко нахилився до її обличчя, щоб поцілувати (а, може, то Каленикові тільки показалось?).

Тут бідолашний парубок до краю сторопів і, наче його щось турнуло, кинувся з-за свого куща... та як крикне:

— А я, Мотре, батькові скажу...

Гукнув і вмовк.

У голосі йому забриніли сльози, стояв, не прибираючи, як далі бути.

А ті, Мотря б то й Китиченко, заскочені отак несподівано, і собі в першу мить поторопіли були, кинулись одно від одного. А відтак Китиченко схаменувся та до Каленика:

— Що ти скажеш, дурню?

Та між ними вмить стала Мотря.

— Не вигадуй, Каленику: він за ділом прийшов...

А потім, штовхнувши злегка Китиченка в плече, сказала:

— Іди собі, Петре...

І той, оглянувшись вовком на Каленика, потяг назад у леваду.

А Каленик дивився на них обох крізь сльози, як крізь дощ, і гірко думав:

— „Хіба ж цілюються, як за ділом приходять?”

Коли Китиченко зник за вербами, Мотря підійшла ближче до межі, що розділяла два садки, і сказала:

— Іди ж сюди... до мене...

А як Каленик слух'яно зблизився до низенької садової ліски, вона взяла його за руку і ніби жартома — як це вона й з іншими робила — потягла до себе так, що він мусів переступити тую ліску.

Ошелешений парубок аж не стямився від щастя; кілок ліски, що за нього він ухопився був другою своєю рукою, показався йому гарячим, як розпечене залізо.

— Чи я тобі подобаюся, Каленику? Га? — допитувалась Мотря. — Ну, кажи бо!

Поводилася з сміливістю, мало що й природньою, як на молоду дівчину (знов таки це трохи чи не загальна риса багатих дівчат — бути сміливими).

Раптом вона, стріпнувшись злякано, лапнула руку за шию:

— Ой, моя ненько, щось за комір полізло, мабуть гусениця... Подивись, Ка... Ой!...

І спантелений парубок торкнувся долонею до її гарячого тіла — до білої дівочої шиї в намисті, у різнобарвних стьожках; від цього дотику він весь затрусився, голова пішла обертом.

А Мотря, ніби ненароком, пригорнулася до нього близенько...

— ...Я отоді на грушу лазив, щоб тебе в вікно побачити, — сказав несподівано Каленик.

— То ти мене любиш? Еге?

Казала, а сама й очей не зводила з парубочих чорних брів, з красивих очей.

— Чого ти такий несміливий, Каленику? Чи ти й з іншими дівчатами такий, як зо мною — ніколи й не обізвешся? Чи ти гордий, парубче?

— „Гордий, гордий, — закалатало йому в грудях серце, — я б з тобою гомонів до віку, без угаву... та горе моє: я бідний, а ти багата”.

— ...Любиш, еге? Чи ти справді хотів би повінчатись зо мною, як про те казав мені отой школяр?...

— А Китиченко? — зірвалось мимохить ревниве слово у парубка.

Мотря зробила губами такий вираз, ніби вона плюнула на Китиченка.

— Отак я його люблю, — сказала.

І закохане серце поійняло віри, бо закохане серце — це половина другого серця, Мотрино серця, а без тієї половини ніяк було жити.

Отож Каленик і взяв розповідати той план, що його підказував йому доброзичливий пан Козка.

Дівчина аж не тямилась від цікавості, раділа (о ненаситне серце жіноче, всіх би тобі покорити!), мовляв, „он яка я: мене люблять, люблять, люблять...”.

Але саме тут, як на зло, почувся з двору голос пані Борсучки, що кликала дочку.

— Мати, — мовила дівчина і, пригорнувшись до парубка ще раз, побігла; відбігши від яблуні, обернулась іще раз і зробила такий рух, що означав: „А на Китиченка я плюю...”

А потім зникла, і вже з двору добувся голосний її спів:

Стелися, барвінку, низенько,
Присунься, козаче, близенько...

А Каленик стояв на тім самім місці, виповнений щастям ущерть.

Тільки в думці зринала якась непевність, чи добре він робить, що йде за радою пройдисвіта Козки: він сьогодні тут, а завтра там. Чи не краще було б придобритись до Мотрино батька (але як?), адже він простив йому грушу?...

А втім, Мотря його любить, і це головне...

XVII.

І певне буде кріпко того Бог карати,
Хто злої жони, як шкапи, не вмів на узді
держати.

Климентій Зинівій.

На весні, оживши, як там кажуть, тілом і душею, пан Козка знову став частенько навідуватись до Лукії Паляниччихи.

А тимчасом вороги уже зрозуміли їх, а з тих ворогів найлихіший був, видима річ, Крутяк, хоч до нього це дійшло найпізніше, може.

Зрозумівши відносини між Козкою та Лукією, він узяв стежити за ними, щоб добути незаперечні докази цього. А що ті обоє були дуже обережні і при людях ані єдиним поглядом чи там якимсь рухом не зраджували своєї таємниці, ви-

являючи почуття тільки самоті, то він довго нічого помітного щодо цього не міг здобути.

Та от одного разу (це було на третій день Великодня) він побачив, прислідивши, що Козка зайшов до Паляничок якось похапки, бережко озирнувшись по вулиці.

Маючи вже відома, що Мартина немає дома, він підкрався до хатнього вікна, зазірнув у середину і... побачив усе, що йому треба було.

„Так ти так ото, голубчику!“ — прошипів злісно, — тепер я тобі дошкулю... Гвалт! Сюди!“ — хотів був згукати людей на видовище, але потім роздумав: ті, в хаті, почувши, могли б приготуватися, і ніхто нічого б не побачив.

Кинувся по вулиці, щоб нишком підвести свідків і з ними врзати перелюбникам поли, щоб добути „лице“.

Але, як на те, на вулиці нікогісінько не було — опріч гусей, обсіпаних тепер, ради весни, численними жовтими грудочками-гусенятами, та чийогось собаки, що лежав на пілльнику.

Постерігши незвичайні, турботні Крутякові рухи, собака нашорошив вуха, а потім зірвався на ноги і голосно гавкнув.

Гусак із найближчого табуна звів високо голову — ніби хлоп'ячу руку із стиснутим кулаком — і збудив вулицю тривожним кількарізним криком.

Крутяк заскреготав зубами і спинився: без галасу вже не могло обійтися, та й те, що його мали в вікно споглядати покликані люди, не могло так довго тривати.

Зрозумівши це, він пішов швиденько геть, гидка його постать вигиналася, як гадюка, пливла у повітрі.

Після цього Крутяк поклав собі з іншого боку почати, інакше діяти.

Та недовго і зволікав із цим: стрівши другого дня на вулиці Мартина, він закликав його до шинку на чарку оковитої.

І пан Мартин, певна річ, не відмовився від такої ласки.

Був Крутяк цим разом увітливий із ним понад міру: витягав раз-у-раз до нього свою півнячу довгошию голову, робив у повітрі перед його обличчям долонями плавальні рухи — так ніби гладив ними — і казав усякі приємні речі та все ніби по-тайності.

Надворі було тепло, сонячно, — тим то шинок показався нашим відвідувачам спочатку вогким, непривітним.

Та ще й час був такий, коли людей у шинку не могло бути: був неділішній ранок, коли статечні люди здебільшого до церкви, а не до шинку йшли.

Пан Мартин теж наставився був до церкви йти, та Крутяк завернув його з дороги, поважно, як церковна людина,

запевнивши, що після того, як задзвонять на „достойно“, можна вже їсти. А його ж, пана Мартина б то, жінка „вигнала“ з дому пізно, і оте подзвіння на „достойно“ він почув уже в дорозі.

Те, що вдарило панові Мартинові в ніс, як він зайшов до вогкого шинку, було у скількись разів приємніше за надвірні весняні пахощі — за пахощі розквітлих садків, за свіжий дух молодой трави, за весняне повітря: це був дух міцной оковитой.

Жадібно потяг носом зголоднілий чоловік цей бадьорий запах...

Сіли біля сонячного столика, і над їхніми головами зашелестіли крильцями веселі весняні мухи, а перед носами вродились умиць чималі кухлі з горілкою.

Сьорбнули по разу — і зразу стало веселіше.

— Слухай сюди, пане Мартине, — так почав хитрий Крутяк, — я розповім тобі одну гісторію... Гісторія ось яка. Була у батька Богдана жінка, та ляшка, що через неї сталося було все і, між іншим, на мою думку, й визволення України з-під неудононосимих обид людських... Батько Богдан відбив її у ляхів і зробив гетьманихою всієї України...

— Еге, — сказав пан Мартин, — і сьорбнув удруге, бо слина так і котилася в роті. — Горілиця — як мед...

— ...Чи треба жінці більшого щастя? — вів далі свою мову дяк Крутяк. — Жити б та Бога хвалити... та великого славутнього мужа любити!... Отже ні, смикнув її дідько на зраду. Коли батько Богдан був у війську, вона злигалася з паничем, не таким значним, але молодшим...

— Еге ж, — сказав пан Мартин. — Будьмо! — кивнув головою, щоб пити свого кухля до дна. — Налигачем проклятушу бити, ких, ких...

— Ні, батько Богдан інакше зробив: довідавшись про зраду, послав гінця до свого сина Тимоша з наказом повісити зрадницю. І Тиміш повісив обох на воротах...

— По заслугі. Будьмо здорові!

— Повісив, кажу... Але чи тобі, пане Мартине, не втямки, до чого це я річ веду?

— Ані трохи, — сказав спокійно безтурботний чоловік? — Та по правді сказати, не хочу й знати. Пиймо краще...

Горілка починала вже його веселити, в голові заграло, зашуміло...

— А це я до того, — не вгавав підступний дяк, — що ти, пане Мартине, опинився в становищі батька Богдана...

— Далеко куцому до зайця, — скромно сказав пан Мартин: — ких, ких, ких...

Тоді лихий чоловік прихилив свою руду чуприну (її з вікна осявало сонце, у ній заборсувались мухи) Мартинові до вуха і зашипів гадюкою:

— Твоя Лукія зраджує тебе з отим заволокою Козкою... Пригрів, пане Мартине, гадюку!

— Ов? — роззявив приголомшений пан Мартин рота. — Як то?

— А так, як це звичайно робиться: у гречку стрибнула... Недавно я це на власні очі бачив...

І розповів те, що бачив, з усіма подробицями.

Аж не стямився нещасний пан Мартин, таке почувши, і з шинку — як вода змила... І хміль йому з голови миттю вивітрився.

Лукія, не сподіваючись лиха, прибирала в хаті і чоловіка з церкви чекала, щоб обідати; мугикала собі потиху якоїсь пісні, либонь, церковної, як воно їй годилося ради свята.

— Знаєш, хвойдо, що батько Богдан зробив із зрадницею-ляшкою?! — скричав не своїм голосом Мартин, усковивши до хати: — знаєш, сяка-така?...

Статечна жінка, почувши з чоловікових уст горілчаний дух, спочатку подумала, що це він поп'яну химери погнав, і вже хотіла була гримати на п'яницю, що „нажерся” ради великого свята, але потім, наче їй щось підказало, все зрозуміла.

Дарма що була проти дрібного на зріст чоловіка, як гора, вона з переляку позеленіла на виду, за мить постаріла на багато років... в один черк уявила, як вона може тепер лишитися без чоловіка, без голови, без господаря, бо хоч Мартин і до господарства сливе не вкидався, та з ним вона була господиня, а без нього буде ніщо...

Та й цех же стояв за ним.

А пан Мартин захлинався від гніву, присікався до переляканої жінки, як не вдарить, страшно підступав...

Не можна було їй подумати, що це колишній предобрядчий, плохий чоловік, що весь вік їй під ніжку грав і в усякому ділі її боявся.

І поважна жінка, бачачи свою загибель, узяла відбріхуватись, навіть сльозу пустила (хто не зна цих жіночих хитрощів?).

Та пан Мартин, хоч у душі й подобришав від цього, зокола далі вдавав, що не йме віри її словам. Водночас відчував якусь насолоду від великого жіночого приниження, бачив, як Лукіїн вид став набрякати сльозами, а щоким затрусилась у плачі, і, щоб якнайбільшу їй зневагу дати, він поставив дику вимогу (і де тільки в ньому така кмітливість узя-

лася!): вона повинна, щоб доказати свою нелюбов, побити власноручно і принародно „того заволоку” (тобто Козку, що його Мартин не хотів тепер і на ймення звати).

Нещасна жінка зойкнула, таке почувши. Стала просити розгніваного чоловіка так і сяк, та ба — капосний Мартин був неблаганний.

— Тільки тоді й повірю, — казав.

— Бідна моя голівонька!...

— Тільки тоді й повірю...

І сердешна жінка мусіла з величезним болем у серці пристати на цю умову... мусіла згодитися на те, чого й уявити не можна, не то що зробити.

Тоді пан Мартин звелів їй стати перед ним навколяшки і перепросити його.

Нещасна й це зробила. Після цього пан Мартин, зробивши владний рух рукою, наказав:

— Ну, а тепер давай обідати... Та перцівки до страви давай, а не якої іншої!... Чуєш?

— Ой чи чула дівчинонько,
Як я тебе кликав?

— Ой хоч чула, хоч не чула —
Не обізвалася...

Нар. пісня.

Того ж таки дня пан Козка був би й наразився на приготовану йому небезпеку, бо мав намір по відправі піти до Паляничок.

Але в останню хвилину, як він уже збирав партеси і в церкві не лишилося вже нікого, до нього підійшов схвильований Каленик і сповістив, що вони з Мотрею сю ніч думають тікати, користуючись тим, що старих не буде вдома: вони поїхали до Китиці на хутір гостювати.

— Оце так! Оце по-козацькому! — похвалив зрадуваний учитель свого улюбленого учня.

Він навіть на виду зашарівся: те, що він мав оце зробити, допомагаючи молодим, захопило його своєю сміливістю, нагадало власні колишні сміливі вчинки.

Ввічу йому засвітилися іскри відваги...

— Оце так! Докажемо ж тепер багачеві! Коли так, не випадає мені гостювати, не піду до ваших, а подамся до Хмарок, що б попа поеднати і все приготувати... А ви вночі прибувайте...

І він пояснив парубкові, куди й як він має прибути з своєю молодію.

Увесьденечки після цього ходив Каленик як у сні, вагання не кидалось йому, але образ коханої дівчини, що теж не йшов йому з-перед очей, підбадьорював. Побачити її вдру-ге після вчорашнього вечера йому не пощастило, але, власне, бачити вже ні для чого було, бо про все тоді ввечері, як йому здавалось, вони умовились.

А наступна ж ніч була справді дуже сприятлива, бо не тільки Борсуки, а й Палянички мали поїхати на бесіду, тільки ті й ті у різні, зрозуміла річ, місця, бо ж позикодавець і позичальник не можуть гостювати в одному місці.

Увечері, як уже зовсім смеркло, Каленик одягнувся у свій новий жупан і зайшов із садка до Борсукового двору, щоб потім непомітно пройти попід лісою до напільного борсуківського вікна: в те вікно Мотря мала подати йому свої речі й одягу. Через лісу він побоявся лізти, бо ліса могла залущати поблизу від собак...

Серце парубкові так бурхливо забилося, коли він опинився у борсуківському садку, що він мусів спинитися, щоб прислухатись до нього.

Стояла чудова весняна ніч. Крізь чорне віття, що торкалося в темряві до його обличчя й рук, блищали зорі, мерехтіли спокійно, тихомирно.

Деся на місті лунали парубочі співи, а в садку тьохкання солов'їні, що билися луною в левадах. Один соловей виспівував зовсім близько, майже над самим Калениковим вухом, і заваджав йому прислухатись до довколишніх звуків.

А прислухатись треба було якнайдужче, бо на невеликій відстані від садка до хати його чекало немало небезпек, а найбільша з них — люті Борсукові собаки.

Розхиливши рукою гілки, парубок помалу вийшов із гущавини і пробрався вздовж ліси крізь торішню болиголову та реп'яхи.

В одному місці під ногами в нього голосно луснула суха гілка — і він отерп на місці: у дворі гавкнув собака і вибіг, гавкаючи, у напрямку до левади; за ним кинулись інші...

Слідком за цим почувся Грицьків голос і свист: він, очевидячки, свистів з порога своєї хати.

Каленик присів у бур'яні і ждав, поки вщухне тривога.

По якімсь часі, справді все стихло, собаки вернулись у двір.

Каленик чув, як один із них голосно позіхнув, ще раз гавкнув, мабуть, для власного заспокоєння і ліг, видимо, на попільнику.

Знову затьохкали солов'ї, закумкали в леваді жаби.

Тоді Каленік звівся на ноги і пішов ще обережніше далі, ступав навшпиньки. Хоч бажання швидше торкнутися до руки коханої дівчини, бути близько біля неї, почути її дорогий голос примушувало його поспішати з усієї сили...

— „Тобі, мабуть, і ждати набридло, моя любя? — трепетно думав парубок. — Я йду, йду...”

Нарешті він таки дійшов до вікна і, затамувавши дихання, обережно пошкрябав у шибку... пошкрябав — ніякого відгуку, вдруге це зробив — ані шешерхне, тільки ніби тінь якась безшелестно майнула в темній середині хати.

Тоді він, думаючи, що його шкрябання в хаті не чуто, постукав дужче — раз, удруге...

Коли це раптом із-за хати до нього як не стрибне здоровенний собайло, а за ним ціла купа інших!

Думати довго ніколи було, і парубок кинувся до ліси, та поки він на тую лісу зскочив, котрийсь із собак устиг ухопитися за полу, і тільки добрий удар закаблуком змусив його пуститися.

За хвилину був Каленік уже в своїй коморі і лежав на постелі, прислухаючись до лементу надворі...

...Пан Козка чекав молодих у Хмарках аж до ранку, а тоді, зрозумівши, що щось сталося, повернувся до міста і зайшов до Каленіка. Каленік саме сидів коло вікна і халдиво зашивав роздерте місце на своєму жупані.

— Що це ти, козаче, ради свята заходився шити? — мовив пан Козка, увійшовши до хати.

І парубок розповів йому все, як було, а невдачу пояснив згодом тим, що Мотрі, очевидячки, щось перешкодило.

— Ні, — покрутив головою розчарований учитель і глибоко задумався. — Тут, козаче, щось не так... тут, мабуть, не без злої волі... Коли дівка щиро захоче тікати з коханим, то їй не страшні ніякі перешкоди. Здається мені, голубе, що в нашому силогізмі любови ми допустилися предметової помилки, тієї помилки, що її Аристотель називає прямою помилкою випадковости. Щоб ти це зрозумів, я поясню на прикладі. Якщо ми скажемо „ми сьогодні їмо ту яловичину, що вчора купили”, а вчора ми купили несвіжу, з червяками яловичину, то вийде, що ми їмо червиву яловичину... Отже тут буде помилка в випадковій для купованої яловичини червивості. Отак і в нашій пригоді: Мотря — жінка з усіма властивими жінкам особливостями, але ми, будуючи силогізм, спустили з ока те, що вона багата (несвіжа), а це на жіночій природі так само випадкове, як і на отій яловичині черви, — отим то ми її, як і тієї яловичини, не їмо... Ви-

бачай тільки, козаче, що я гарненьку дівчину до такого негарного порівняв: гірко мені, що я сам такої прикрої помилки допустився...

Помовчав трохи, а потім забалакав знов:

— Скажи ж хоч, як вона тобі сказала...

— Сказала: буду твоя, як зумієш мене взяти... як прийдеш до вікна... Я ж їй розповів про Лісовського...

— То вона з тебе посміялася, дурню... і з мене через тебе! — зірвалось раптом з уст статечному чоловікові терпке слово. — Як не пиріг, той не пирожися...

І з тим словом пішов із хати. А Каленик спалахнув і собі, гукнувши образливо:

— Не пиворізові мене вчити...

Чутка про розбишак, що добивались уночі до Борсукової господині, мала б була звернути на себе увагу всього міста, але її забила інша новина: тієї ж ночі нагло помер полковник Солонина...

XVIII.

Хто на її плює гострую сталь?

Той, чия совість, як чистий хрусталь.

Г. Скворода

Про смерть полковника Солонини забалакали всі — бідні й багаті, старі й молоді, і всі жалкували, для всіх із небіжчика була добра людина.

Багаті згадували його полковницьку ласку, а бідні... не годилося ж поганого про небіжчика говорити, як про це сказано в одній латинській приказці.

Мав причину жалкувати за померлим полковником і пан Козка. Хоч сам пан полковник, учинивши колись ласку, згодом сливе зовсім забув про це, бо коли йому уже навмерті нагадав був про нього о. Саватій (за звичаєм умирущий давав останні розпорядки — кому що з родичів та приятелів належить з його майна взяти), той тільки перепитав:

— Козка? Який Козка?...

І нічого йому не дав (сам о. Саватій одержав майже нову рясачу шапку).

А втім, тут могла бути й звичайна для хворого забутність.

До того ще й нагадано про Козку аж наостанку, після всіх родичів, себто тоді, коли хворий був притомлений якнайдужче.

Але сам пан Козка пам'ятав його ласку і відчував тепер щирий біль у своєму серці.

Відмикаючи для подзвіння по вмерлому соборну дзвіницю, статечний чоловік, щоб тим смутком із кимсь поділитися, спитав шпитальну бабу Хіврю (вона сиділа на східцях, куняючи):

— Дуже, бабо, шкода пана полковника?

— Шкода, моє серце, дуже шкода, — зарюмала стара і, скористувавшись тим, що до неї обізвались, простягла до доброго чоловіка руку: — Дайте, пандяче, щонебудь старенькій...

Ця недоречна жебрацька захланність старої огнівила замученого чоловіка: йому стало прикро за великий нерозум людини, за те, що людина доходить до такого стану, коли її вже й за людину не можна вважати. А баба ж ще й зокола д'останку висхла, стара-престара, і скидалася на якогось бездушного цвіркуна.

— Хіба вже ти до краю розум вистарила, що не знаєш, у кого можна просити, а в кого ні? „Пандяче"... Ех, ти, голово нерозумна!

Після цього смуток його ще дужче поняв, перейшов нарешті у якусь байдужість, у стан, гірший за всякий смуток.

А втім, якщо правду казати, смерть полковника — це була тільки одна з причин, і головна причина до смуткування була інша: уже в нього ворогів було так багато, що ніяк було zostавитись у місті — Крутяк, Хропаль, Борсук, Каленик, дехто з школярів.

А друзі ж, умирали...

На щастя, про найстрашніше — про ворожість до нього Паляничок він іще не знав, бо його дяківські обов'язки держали його весь час на полковниковому дворі.

Другого дня померлого полковника ховали...

Як умирав простий підданий, його звичайно без півчі ховали, дарма що саме він подбав за життя про християнську смерть, зумівши не забагатіти; як умирав цеховик — його свій цех ховав, як умирав бурмистер — усі цехи, а як умер пан полковник, в його похороні взяли участь піддані, всі цехи, козаки і всі значні люди міста...

До собору зібралася вся людність міста.

Труну везли сиві воли, а навколо квітли червоними шликами піші й кінні козаки.

Пів сотні найзначніших цеховиків, товаришів золотої корогви, їхали теж на конях навколо своєї ясножовтої корогви: усі в кунтушах яснозеленого сукна, рукава з ви-

льотами закинуті назад, біля шовкових поясів прип'яті шаблі, на головах смушеві шапки з малиновими верхами.

За кінними йшла цехова піхота, а в тій піхоті серед перепечаїв ішов пан Мартин і його підмайстер Каленик.

На піхоті були кунтуші простого краю, але в усіх однакові.

На чолі кожного цеху несли цехову корогву, а біля корогви/обабіч ішло по двоє молодих братів із списками.

Окрім того, перед кожним цехом несено по труні, вкритій дорогою пеленою, на знак жалоби.

А в цей час на кладовищі пахли весняно-розквітлі садки, буяло весняне життя, а угорі синіло чарівною синявою небо...

Біля могили після співу й відправи соборний дяк пан Козка прочитав на жалісний погреб вірша, і ті думки, що їх він зримував, були, можна так думати, думками всіх присутніх.

Ось ті прочуті та щирі рядки:

Жить до кінця віку не дано нікому:
Умирає гетьман, умира й сірома...
Живемо й не знаєм, звідки смерть з косою
Візьметься і стане в нас над головою!
Але жаль великий, що вмирають люди —
Жив на світі з нами і вже більш не буде,
Надто як це буде ще й персона значна...
О, жорстока косо, смерте необачна!
Твоя жертва нині над усі велика —
Славного взяла ти нині чоловіка:
Був хоробрий воїн, краю оборона,
Пильний охоронець правого закону,
Сироти й удови його ласку знали,
Й пиворіза часом тішив він немало...

(Тут близькі слухачі зирнулись, посміхнулись).

Втратила Україна свого Ганнібала.

О, жорстока смерте, ненаситне брало...

Останні слова автор проказав особливо голосно, з живим жалем у голосі.

Одна нога його стояла на свіжій липучій глині, що з неї за біблійним переказом зліплено першу людину — переказом, що на ньому засновані слова, повні неземної скорботи, „земля еси і в землю отидеши”...

На щоку статечному чоловікові викотилась чимала сльозина і там затрималась у глибокій уже зморшці.

Подекуди в народі захлипали жінки, декотрі заголосили.

Вдарили з магістратських гармат, що ними за статутом видав цех цилюрницький, і труну стали спускати на шматках дорогої тканини в яму.

Впали перші грудки на віко домовини...

Земля еси і в землю отидеши...

Високо в небі над хрестами собору блискотіла білими вертками плямами голубина зграйка, налякана пострілами...

— Добре, domine, — моргнув панові Козці о. Саватій, що тримав у руці хреста, як булаву. — Opus bonum. І відійшов від ями, даючи місце копачам, що швиденько її засипали.

Ця похвала, як і весь очевидний успіх його вірша, були приємні і зробили трохи радості засмученому чоловікові...

Але... він не знав і не передбачав, що це буде його останній успіх у цьому місті.

Небезпека впала на його голову швидше, ніж він сподівався.

Коли пан Козка з о. Саватієм і іншими людьми зближався до двору покійного полковника, де мали його поминати, до нього швиденько підійшла з рогачилном у руці Лукія Мартина Паляниччиха і, відвернувшись обличчям набік, огріла його з усієї сили по плечах. Раз, удруге...

Крізь рух будівель, веселих весняних хмарок, що застрибали йому ввічу від несподіванки, зочив бідолашний Козка за божевільною жінкою її чоловіка Мартина і запеклого свого ворога Крутяка.

Нахабна одноока Крутякова пика зазірала через плечі людей і тишилася з його падіння.

— Отак... принародно?!... — скрикнув сердешний чоловік, не знаючи, куди дівати очі від сорому.

— Щоб не пускати поговору, — промовила Лукія підказані їй від Мартина слова... І ще раз ударила.

Навіженну бабу схопили чоловіки за руки, а побитий дяк кинувся між люди, а тоді в поблизький провулок, а далі поза огородами до школи.

Блискавично швидко зважив він небезпеку й оцінив становище: тепер, коли й Лукія кинулася його, пішовши на такий неподобний учинок (він зрозумів, що її присилувано до цього і не мав на неї зазлости), випадало йому притьмом звідси утікати.

В школі, коли він туди прибіг, нікого з учнів не було, і він, ухопивши огребом торбу з своїми книжками та взявши свого вірного супутника — костура, кинувся на кладовище, в садки. Потім того побрався обережно поза городами, тримаючи торбу в руці, не кладучи її на плечі, щоб зустрічні люди не зрозуміли, що він тікає.

Водночас дбав про те, щоб ні з ким не зустрітися.

Швидко, напружено швидко йшов, під шапкою йому стало мокро від поту. Але пройшовши деякий час, він побачив, оглянувшись, оддала знайому Каленикову шапку.

— Слідкує чи що? — подумав стурбовано...

Завернув у бік, щоб збити з тропи можливу погоню; в одному місці навіть присів за загатою... Але потім знову пішов, приблизивши ходу, і незабаром опинився за містом...

Польовий простір знадно війнув на змученого чоловіка вітерцем волі.

Небо в полі було синіше й ширше, ніж міське. Суцільним дзвоном стояло в повітрі жайвороняче щебетання, ніби міліони сюрчків сюрчали без увагу.

Зідхнув волелюбний чоловік з полегкістю, жадібно, на повні груди хапнув того незрівняного повітря, навіть сльоза великого зворушення скотилася на його відпалу щоку.

Еге ж, це було щире переживання тієї людини, що волю поставила над усе, — над статки-маєтки, над родинне життя, над скороминущу шану людську...

Ідучи, зважував у думці свої провини, бо розумів, що, справді, наприкрився у цьому місті вже багатом, але за винного себе не визнавав. Думки його були приблизно такі: „Хіба винна людина, що в житті тільки так можна мати місце — зіпхнувши з нього іншого? Хіба можна змовчати, не сказати правди ввічі, коли молодий парубок зробить дурницю? Хіба можна утриматись людині при здоров'ю від любови із жінкою, хай то буде й приятелева дружина?“...

Ще раз зідхнув і пішов швидше. Згадав і свій запис у магістраті, що ним він рятував підупале Паляниччине господарство.

— „Термін уже надійшов, — думав, — а Паляничка й не думає боргу платити...“

Щоб не стрічати в полі людей, пан Козка пішов бічним шляхом, невторованим манівцем і вступив у царство зоряної кульбаби, що суцільним килимом жовтіла навкруги...

Оглянувся: над віддаленим містом, над золотими хрестами собору ще й досі блискотіли білі крапки голуб'ячої зграйки.

Заманулось було Козці присісти на обніжок, обіпертися долонею об гострі колючки молодої травички, та свідомість небезпеки, що ще загрожувала йому, примусила зректись цього.

Поволі міські будівлі стали ховатись за горбом, а спереду натомість виткнулися тополі якогось хутора — як повтикані гілочки віниччя.

Але й хутори покищо треба було обмицати...

Самітна постать пана Козки почала губитись у широкому просторі...

А через деякий час за міські будівлі вискочило скількись верхівців.

Вискочивши в поле, вони розділились і спочатку їхали в різні боки, та незабаром стали всі з'їжджатись в однім напрямку, бо всі, очевидячки, побачили далеку постать утікача. Умить обскочили його з усіх боків, і бідолашний пан Козка мізнав серед них Борсукового Грицька.

— Чому Грицько? А! — зрозумів горопашний чоловік і поточився від раптової несили в грудях.

— Що, сказано мені назад вертатися?

— Назад, — звелів похмуро Грицько.

— Виходить, панів Борсуків підданий... Дожився, ех!...

Верхівці пустили коней ходою, ескортуючи назад до міста нещасливого Козку.

Гіркі думи опали бідоласі голову. Спробував він потішити себе тим, що його теперішнє становище було схоже на життєві пригоди декотрих давніх філософів. Так, великий Епіктет був раб, Ювеналь — син раба, Теренцій раб, а Езоп, хоч був спочатку вільний, але потім, так, як і він оце, потрапив у рабство...

— „Але зате вже ніякий цех не посміє судити Борсукового підданого, — подумав, згадавши про можливе судове переслідування з боку Мартина Палянички — про позов за образу подружньої чести. — Та й полковником тепер, либонь, таки Борсук буде... догоджав же він царському бригадирові Кукушкіну та іншим... І в місті таку міць узяв, що всі його слухають...”

Раптом нещасний чоловік мало не скрикнув від обурення й гніву: до гурту зблизився верхівець, що досі їхав оподаль, і це був... Каленик.

Тепер йому все стало ясно: це він, Каленик, гнаний почуттям рідности до Борсука через кохання до його дочки і втративши остаточно розум, дав йому, Борсукові, знати про втечу.

— „Як же жорстоко знущається чуття з нашого брата-чоловіка!” — подумав сумно, а вголос вигукнув, не здолавши стримати того обурення:

— А хіба ти, Каленику, не чув, що Борсуківна вчора заручилась із Китиченком? Багатіям же з голяками не по руці...

Зокола, збоку, ці слова видалися такими далекими від того, що діялось, такими недоречними, що дехто з хлопців, хоч і знали про ті змовини, подумали, що сердешний чоловік відбіг розуму з горя.

— Що таке, пане дяче? — перепитав мимохідь Грицько.

А Каленик похитнувся на коні...

3 „Хроніки життя“ мандрованого дяка пана Теофана Козки

„У велику скруту я був попався, записавшись лиходієві Борсукові на послушенство. Але нині вже та скрута минула: врятувався я втечею на Запоріжжя, а на Запоріжжі чесне товариство обрало мене за писаря.

Дяка Богові милосердному за цей порятунок, а Запоріжжю навіки слава! Поти моєї повісти. Амінь”...

J. N. JAKUBOWSKY
63 Gorevale Ave.
Toronto, Ont., Canada
M6J 2R5